

ԱՐԱՄ ԱՆԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ԵՐԿԻՍՈՍՈՒԹՅԱՆ
ՆՈՐ ՓՈՐՉ

(ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՀԱՇՏԵՅՄԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ)

32(47.925)

24-57

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ԾԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

42

ԱՐԱՄ ԱՆԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԻԱԿԱՆ

ԵՐԿԵՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՓՈՐՉ

6310

(ԹՈՒՐ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՇՏԵՅՄԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ)

ՀՏԳ- 327 + 941 (479.25)
ԳՄԳ- 66.4 + 63.3 (2Հ)
Ա 573

Աշխատությունը հրատարակության է երաշխավորվել
Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

Թմբագիր՝ Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

Ա 573 Անանյան Արամ – Հայ-քուրդական երկխոսության նոր
փորձ (Թուրք-հայկական հանձնաժողովի գործունեու-
րյան մասին) – Եր., ՀՀ ԳԱԱ, Հայոց ցեղասպանության
բանգարան-ինստիտուտ, 2003, 154 էջ:

*Գրքում առաջին անգամ համապարփակորեն ներկա-
յացվում են Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի
ձևավորման և զարգացման գործընթացները: Աշխատությունն
անդրադառնում նաև հայ-քուրդական երկխոսության խնդիր-
ներին:*

0802000000
Ա _____ 2003 ԳՄԳ- 66.4 + 63.3 (2Հ)
0176 (01) – 2003
ISBN 99930-888-5-4

© ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա
Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտ, 2003

ՀԱՅԱՍՏԱՆ – ԹՈՒՐԷԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՈՒՐՎԱԳԻԾԸ 1990-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո անկախ պետականությունը
վերականգնած Հայաստանի Հանրապետությունը վերածվեց
միջազգային հարաբերությունների լիիրավ սուբյեկտի. անկա-
խության տասնամյակն ամփոփելով՝ փտահորեն կարելի է ար-
ձանագրել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լիովին ին-
տեգրվել է միջազգային հանրությանը: Տրամագծորեն հակա-
ռակ է, սակայն, Թուրքիայի հետ հարաբերությունների զար-
գացման դինամիկան, որը բնութագրող միակ եզրը պաշտոնա-
կան հարաբերությունների բացակայությունն է:

Ի սկզբանե անկախության ընտրախաղը հանդես
եկավ հարևան պետությունների հետ բարիդրացիական հարա-
բերությունների հաստատման կարևորությունը ապացուցող և
հաշտեցման կոչ անող հայտարարություններով, սակայն այս
մոտեցումը չդիմացավ պատմության քննությանը՝ բախվելով
հարևանների անգիջում դիրքորոշումներին:

Արդեն 1991-ից Հայաստանի արտաքին քաղաքակա-
նության առաջնայնությունը, մեր կարծիքով, եղել է և մնում է
ուարածաշրջանում սեփական դերի ճշգրտումն ու անվտանգ
կենսամիջավայրի ապահովումը: Դեռևս 1997-ին, սահմանելով
«Հայաստանի անվտանգության օրակարգը», ԱԳ նախկին ա-
տաքին փոխարտգործնախարար, ներկայումս ԱԳ նախարար
Վարդան Օսկանյանը նշում է Հայաստանի հարևան երկրների
ևս լարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման
կարևորությունը՝ ներկայացնելով արտաքին քաղաքականու-
թյան և անվտանգության չափորոշիչները՝: Արտաքին քաղա-
քականության հաջողվածության կարևորագույն չափորոշիչնե-
րից մեկը անմիջական արևմտյան հարևանի՝ Թուրքիայի հետ
հարաբերությունների արձևորումն է: Չնայած խնդրի կարևո-
րությանը՝ ցայսօր հայ-քուրդական հարաբերությունների ու-
սումնասիրության որևէ համապարփակ քայլ չի կատարվել ոչ

¹ Այնի համգամանադի տե՛ս V. Oskanyan, "New Security Agenda for
Armenia", *Transition*, 1997, September, N 1, vol. 4.

որպես վերլուծության, ոչ էլ փաստագրական հետազոտության առումով և սույն հիմնախնդիրը կարոտ է իր ուսումնասիրողին²։

Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունները պետք է դիտարկել հետևյալ առանցքային դրույթների համատեքստում:

- **Քաղաքական և միջպետական հարաբերությունների բացակայություն**

Հայաստանն ու Թուրքիան չունեն դիվանագիտական հարաբերություններ, իսկ Աճկարան նաև բնականոն առնչություններ զարգացնելու քաղաքական կամք (համեմայն դեպս բուրբակյան կողմը բազմիցս հայտարարել է իր նախապայմանները):

- **Աշխարհաքաղաքական և անվտանգության հայեցակարգերի տարբերություն**

Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական շահերը հակասում են Հաստանի ազգային-պետականության գոյապայքարի բնույթին. բուրբակյան աշխարհաքաղաքականության վեկտորը հակադիր է հայոց շահերին: Նա մշտական ռազմական սպառնալիք է ստեղծում Հայաստանի համար, մերժում է արցախահայության ինքնորոշման գաղափարը և Արցախի հարցի լուծումը (տեսնելով այն, որպես Հայոց հայրենիքի մի բեկորը Ադրբեյջանին հանձնելու տարբերակ) դնում երկկողմ հարաբերությունների կարգավորման հիմքում:

- **Պատմական ենթախորհրդի և 1915թ. ցեղասպանության միջազգային ճանաչում**

Թուրքիան հրաժարվում է ճանաչել 1915թ. Օսմանյան կայսրությունում կատարված հայերի ցեղասպանությունը: Թուրք պետական քաղաքականությունն ուղղված է ցեղասպանության փաստի համակողմանի ժխտմանը:

- **Առերազմաբանական շփումներ**

Չնայած քաղաքական հարաբերությունների բացակայությանը՝ Թուրքիայի և Հայաստանի գործարարները ծավալել են

առերազմաբանական նկատելի գործակցություն:

- **Կիսապաշտոնական և հասարակական շփումներ**

Պետական պաշտոնական շփումների բացակայությունը հանգեցրեց այն բանին, որ երկու կողմերից էլ երկխոսության պահանջումները փոխհատուցում են հասարակական և կիսապաշտոնական շփումները:

Հայաստանի անկախացումը համընկավ նաև Թուրքիայի արտաքին քաղաքական ակտիվության նոր շրջանի հետ: Ուշագրավ է, որ Թուրքիան Հայաստանի անկախությունը ճանաչեց պետականության կայացման կարևորագույն փուլում՝ 1991թ. դեկտեմբերի 16-ին, սակայն հասպոցեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել: Դեռևս 1980-ականների վերջին Հայաստանի նոր քաղաքական ընտրախավը փորձեց վերագնահատել բուրբ-հայկական հարաբերությունների ընկալումը: Հայաստանի նոր դեկավարությունը, ջանալով դուրս գալ Մոսկվայի քաղաքական վերահսկողությունից, առաջադրում էր արևմտամետ կողմնորոշիչներ:

ՀՀՀ վարչակարգը պանթուրքիզմը համարում էր քաղաքական դերն ու նշանակությունը կորցրած և անվտանգ գաղափարախոսություն³: 1991թ. ապրիլին Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, Երևանում ընդունելով Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպան Վուրալին, ասաց. «ՏՄՀՀ-ը փոփոխությունների է ենթարկվում: Ուզում ենք բարեկամանալ: Պատրաստ ենք ամեն տեսակի փոխշահավետ համագործակցության»⁴: Հենց Վուրալի հետ հանդիպման ժամանակ էլ նախորշվեցին երկու պետությունների կողմից հարաբերություններ զարգացնելու գերակայությունների տարբերությունները: Եթե Հայաստանի համար երկկողմ հարաբերությունները քաղաքական օրակարգում առաջնային էին տնտեսական կապերի աշխուժացման խնդիրները, բուրբակյան կողմի համար առանձնակի կարևորություն ունեին արցախյան հիմնահարցի կարգավորումն ու հայ (խտրիդային) - բուրբակյան գոյություն ունեցող սահմանի ճանաչման

² Խնդրո առարկայի մասին ավելի հանգամանալի տե՛ս Ռ. Մաֆրատյան, Հայ-բուրբակյան հարաբերությունների ուսումնասիրության նշանակությունը միջազգային հարաբերությունների ժամանակակից տեսության համար: Մոսկվայի և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատր XXI, Երևան, 2002, էջ 147-155:

³ Հայաստանի Հանրապետություն, 28/11/1990:

⁴ Ազգ. 30/05/2002:

հարցերը⁵: Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման տերափետրայանական վարչակարգի տեսականոր ռիվազովում էր ավելի չափավոր հիմքի վրա՝ Հայոց ցեղասպանության հարցը նորանկախ հանրապետությունը երկկողմանի հարաբերությունների համատեքստում չէր արժարժելու՝ այն համարվելու էր Սփյուռքի գործունեության ոլորտ:

Անկարան, իր հերքին, Հայաստանի հետ պաշտոնական հարաբերություններ սկսելու համար առաջ էր քաշում նախապայմանների մի ամբողջ ցուցակ, որոնց բավարարումն իրատեսական չէր. չիշխատակել Հայոց ցեղասպանությունը, պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիրությունից, կասեցնել սփյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը, ստիպել ԼՂ հանրապետությանն ընդունել Ազրբեջանի գերիշխանությունը, հայկական զորքերը դուրս բերել «գրավյալ» տարածքներից՝ ներառյալ Եուջին և Լաչինը, փոխանակել Մեղրին Լաչինի հետ⁶: Թուրքական հասարակության մի մասն էլ, ի դեմս ապագա արտգործախարար Իսմայիլ Ձեմի, Հայաստանի կողմից ցեղասպանության հարցի՝ «առաջապալ քրիստոնեական պետության» իմիջի շահարկումը համարում էր Արևմուտքից օժանդակություն ստանալու միջոց⁷:

Անկախության սկզբնական փուլում պաշտոնական Երևանը Թուրքիայի նկատմամբ վարում էր զգուշավոր քաղաքականություն, որի պատճառներից կարելի է համարել երկրի անկախում վիճակն ու անվտանգության երաշխիքների բացակայությունը⁸: Միառժամանակ թուրքական կողմը, քնն առանց ռզևորության պարբերաբար հանդիպում էր Հայաստանի բարձրաստիճան ղեկավարության հետ: Հանդիպումների լուսարանումը մամուլում ավելի քան մշուշոտ էր⁹:

⁵ Ռ. Մախրատյան, «Հնարավոր չէ 21-դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև...», Երևան, 2003, էջ 39:

⁶ Հայկական Ժամանակ, 18/07/2002:

⁷ İ. Cem: Gelecek İçin Denemeleler, İstanbul, 2000, s. 102.

⁸ Ա. Այվազյան, «Դարաբաղյան ինքնահարցը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը», Երևան, 1998, էջ 33:

⁹ N. and H. Pope, Turkey Unveiled, New York, 1997, pp. 292-294.

Անկարայի և Երևանի միջև հարաբերությունների հաստատման վրա ազդող կարևորագույն գործոններից էին ԼՂ-ի տարածքում հայկական զինված ուժերի հաջողությունները և Ադրբեջանում թուրքամետ Արուժազ Էլչիբեյի կողմից նախագահի արողը զբաղեցնելը: Ադրբեջանի հետ ձեռք-ձեռքի տված Թուրքիան չքայտակել էր Հայաստանը:

Արդեն 1992-93-ի ձմռանը Արևմուտքի ճնշման տակ Թուրքիան ստիպված եղավ առժամանակ բացել սահմանը մարդասիրական բեռների համար, չնայած դեռ դեկտեմբերից ուղղակիորեն ներգրավված էր Դարաբաղյան հակամարտության մեջ¹⁰: Թուրքիան լիովի դրսևորեց բացահայտ քշմամբի բոլոր հնարավոր ձևերը՝ փաստորեն ձեռնարկելով լոկ զինված հարձակում Հայաստանի վրա: 1993թ. ապրիլին Քարավանոսի շրջանում ԼՂՀ պաշտպանության քանակի իրականացումը կայծակնային ազատագրության գործողությունից հետո, երբ պատերազմը փոխադրվեց հակառակորդի տարածք Թուրքիայի նախագահ Թուրգուր Օզալը խախտեց միջազգային իրավունքի՝ ուժ և ուժի կիրառման սպառնալիքի բացատրելու մասին հիմնարար նորմերը: Եթե բուրքական հայտարարություններն, ի սկզբանե, պահանջում էին ետ քաշել առաջ շարժվող Արցախի բանակը, ապա հետագայում Օզալի սպառնալից արտահայտությունը՝ տարածված աշխարհի առաջատար լրատվամիջոցների կողմից, անարդև, անարդև աշխարհավեր էր Հայաստանին. «Հայերը չեն սովորել Անատոլիայի փորձառության իրենց դատը և այն պատիժը, որ ստացել են»: Այս հայտարարությանը գումարվեցին «Հայաստանին ատամներ ցույց տալու» և «Կիպրոսյան տարբերակը» չբացատրելու սպառնալիքները¹¹: Օզալի բուրքայ ճարձրաստիճան պաշտոնյաների հայտարարությունները հանդիսանում են միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտում և խաղաղության դեմ հանցագործություն: Դրանք հակասում են միջազգային բուրքի կողմից ընդունված հիմնական նորմերին, ի մասնավորի ԱՄԿ-ի կանոնադրության 2-րդ

¹⁰ Nagorno Karabakh Conflict: Some Facts, Geneve, 1995, էջ 6.

¹¹ Shu Reuter 4/5/1993, UPI 4/5/93, 4/7/93, Agence France Press, 4/3/93, 4/6/93, 4/9/93, 4/15/93, Anadolu Ajansi 4/3/93, 4/5/93 և այլն:

հողվածի 4-րդ կետին, ՄԱԿ-ի կանոնադրության համաձայն պետությունների բարեկամության և համագործակցության միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին հայտարարությանը (1970 հոկտեմբերի 24), ԵՄՀԽ-ի եզրավանկիչ ակտի առաջին մասի երկրորդ կետին և այլն¹²: Ցավոք ցայսօր Թուրքիայի այդ քայլերը միջազգային իրավական գնահատականի չեն արժանացել: Միևնույն ժամանակ հայ-թուրքական սահմանում սկսվեցին գորաշարժեր. որոշ գնահատականների համաձայն հայ-թուրքական սահմանի շուրջ կուտակված զորքի թիվն անգամ այսօր հասնում է 200 հազար զինվորի¹³:

Թշնամանքի մեկ այլ որսերույժը ցանկացած տեսակի բեռների մուտքը Հայաստան արգելելու թուրքական կառավարող շրջանակների որոշումն էր: Թուրքիայի քաղաքական նման վարքը մեկ անգամ ևս վկայում է այն մասին, որ Գարաբաղյան հակամարտությանը նրա վերաբերմունքը ոչ թե «երրորդ կողմի» քայլեր են այլ՝ ներգրավված պետության: Իր բացասական դիրքորոշումն Անկարայի ռազմաշունչ հայտարարությունների շուրջ արտահայտեց նաև ԱՊՀ կոլեկտիվ անվտանգության ուժերի գլխավոր շտաբի պետ մարշալ Շապուշնիկովը, որի հայտարարությունն առ այն, որ Թուրքիայի Հայաստան ներխուժումը նշանակում են ոչ այլ ինչ քան երրորդ աշխարհամարտ, զուգեցին հարթակողական ախտովակը և չնայած իր անպագոգոռ հայտարարություններին, Անկարան ստիպված եղավ հաշվի նստել տարածաշրջանում հաստատված ուժերի նոր դասավորության հետ: Թուրք քաղաքական գործիչները հասկացան, որ աշխարհաքաղաքական հավասարակշռությունը Կովկասում փոխվում է: Հայաստանի տարածքային անբողջականությունն ու ինքնիշխանությունը խախտելու մյուս փորձը թվագրվում է նույն 1993 թվականի սեպտեմբերով, երբ Մոսկվայում բռնկված պետական հեղաշրջման պարագլուխ, խորհրդարանի խոսնակ Խասրուլատովը զաղտնի քանակցու-

րյունների մեջ մտնելով Թուրքիայի հետ, որպես քաղաքական աջակցության հատուցում խոստացել էր չեզոքություն, երև թուրքական կողմը փորձի ներխուժել Հայաստան և վրաստան¹⁴: Թուրքիայի կողմից ռազմական վտանգի մասին խոսելիս անհրաժեշտ է հիշատակել, որ 2001թ. հոկտեմբերին Երևանում անցկացված «Քաղաքացիական և զինվորական իշխանությունների փոխհարաբերությունների անվտանգության ծրագրման գործընթացում» սեմինարի ընթացքում «Ժամանակակից մարտահրավերներն ու ՀՀ-ում ազգային անվտանգության ծրագրման գործընթացը» իր ելույթում պաշտպանության փոխնախարար Արթուր Աղաբեկյանը նշեց, որ մեր երկիրն առայժմ չունի ազգային անվտանգության վերաբերյալ ամբողջական փաստաթուղթ: Պաշտպանության փոխնախարարը նշեց, թե Հայաստանի ազգային անվտանգության սպառնալիքները բացառապես արևաբլին են: Այս առումով Ա. Աղաբեկյանը շեշտեց Թուրքիայի և Ադրբեջանի գործոնները: Նա փոստահեցրեց, որ երև Ադրբեջանը պատերազմ հայտարարի է՝ Գլ-ին, այդպիսով պատերազմ կհայտարարի Հայաստանին: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային՝ «Հայաստանը շատ խնդիրներ ունի այդ երկրի հետ: Բայց մենք բազմիցս հայտարարել ենք նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու, սահմանները բացելու անհրաժեշտությունը, ինչն անարձագանք է մնում Թուրքիայի կողմից»¹⁵: Նույն հանդիպման ժամանակ նշվեց, որ չնայած ընդլայնվող ՆԱՏՕ-Հայաստան համագործակցության 1998-ից սկսած Թուրքիան Հայաստանը համարում է իր համար երկու բշնամին (այս ցուցակում ստալինի հորիզոնականը Հունաստանինն է, որն ի դեպ նույնպես ՆԱՏՕ-ի անդամ է)¹⁶:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավման

¹² Հայկական Ժամանակ, 18/09/2002:

¹³ Ազգ, 10/31/2001:

¹⁴ Երվանձի, 30/10/2001, Տեղեկատվական գործակալությունների նյութերը լայնված են համացանցից, այդ իսկ պատճառով իզմ ենք հայկական անդիկատվական գործակալությունների համացանցային կայքերը, <http://www.arminfo.am> :

¹² Международное Право в Документах, Москва, 2000, стр. 16-17, 26.

¹³ St's The Military Balance, 1995- 1996, London, ինչպես նաև Մ. Միրոնյան, Թուրքիայի զինված ուժերի օպերատիվ և մարտական պարտատարությունը, Հայկական բանակ 2, 1996թ.:

վրա ազդեցություն չունեցավ անգամ 1994-ի մայիսին Մոսկվայում կնքված զինադադարը Լեռնային Դարաբաղի հակամարտության խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ, ավելին՝ Թուրքիան զգալով, որ դուրս է մնացել հարցի կարգավորման գործընթացից, չվոխեց Հայաստանի նկատմամբ իր դիրքորոշումը: Երկկողմ շփումների ակտիվացմանը չնպաստեց անգամ 1994թ. դեկտեմբերին Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության գործընկերությունն արգելելու Հայաստանի Հանրապետության նախագահի միանձնյա որոշումը, որը բուրբ վերլուծարաններ որակեցին որպես բարեխառնական քայլ և քաղաքական զիջում¹⁷: Դաշնակցությունը Թուրքիայում մշտապես ընկալվել է որպես հայ հասարակության ամենահակաբուրբական ուժը:

1993 թվականից Թուրքիան հայաստանյան իշխանություններին հետևողականորեն սկսեց մեղադրել Բրդալան բանվորական կուսակցությանը զինելու և պատասպանելու մեջ: Հայկական կողմը հերքեց և մինչև օրս էլ հերքում է Թուրքիայի կողմից պարբերաբար կրկնվող այդպիսի սադրանքները: Հարկ է նշել, որ նման հայտարարություններն անպատասխան բողոնելը նշանակում էր Անկարային մղել ավելի ակտիվ գործողությունների: 1994-ի հունվարին հայաստանյան արդարադատությունը ցուցադրաբար բավական խիստ վճիռ կայացրեց մի խումբ սահմանազանցների նկատմամբ որոշք փորձել էին անցկացնել մի քանի միավոր քեթև հրազեն¹⁸:

1995-ի ապրիլին Հայաստանի իշխանությունները նոր դիվանագիտական քայլ արեցին երկկողմ հարաբերությունների բարելավման իրենց ընկալումը կյանքի կոչելու ուղղությամբ: 1915-ի Մեծ Եղեռնի 80-րդ տարելիցին նվիրված միջազգային գիտաժողովի ամբիոնից նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, որ ցեղասպանության մտահոգացման, պատրաստման և իրագործման ռոչ պատասխանատվությունը ընկնում է

Մուրթան Համիդի և երիտրոբերի վրա: Թուրքիայից չպահանջվեց պաշտոնապես ճանաչելու ցեղասպանությունը: Իր կեռյուրում նախագահը հույս էր հայտնում, որ երկկողմ հարաբերություններում պիտի հաստատվի առողջ բանակամոտության և քարժր բարոյակամության մթնոլորտ: Այս հայտարարությունը չէր կարող միանշանակորեն ընդունվել. Հայաստանի և Սփյուռքի քաղաքական և հասարակական ուժերը կրակի տակ առան այս դիրքորոշումը, Տեր-Պետրոսյանի առանց այն էլ անկում սալորդ վարկանիշը շեշտակիորեն նվազեց:

Մոռանալով «երրորդ ուժի բացառման օրենքը» Հայաստանը ձգտում էր շտրանալով արևմտյան անվտանգության համակարգի մեջ, քաղաքական և տնտեսական կառույցները քարելավել վերջինիս մոտեցումներով և մեթոդներով: Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հիմնահարցը չէր արծարծվում հայ-բուրբական հարաբերությունների համատեքստում: 1995թ. հոկտեմբերին Մտամբոյում գտնվող Հայաստանի Ազգային ժողովի պատվիրակությանը ղեկավար, խորհրդարանի խոսնակ Բարկեն Արարքյանը հետարարեց, որ Հայաստանը ցանկանում է դիվանագիտական և առևտրատնտեսական բնականոն հարաբերություններ հաստատել Թուրքիայի հետ: «Լերջինիս պնդմամբ նման հարաբերությունները վերջ կդնենի տասնամյակներ ձգվող թշնամանքին ու անվստահությանը. «Լերջին 70 տարիների ընթացքում Հայաստանի և Թուրքիայի միջև կա պատ և Երևանը պատրաստ է այդ պատր քանել»¹⁹: Արարքյանը կոչ արեց չպայմանավորել երկկողմ հարաբերությունները այլ պետությունների հետ առկա խնդիրներով: Միևնույն ժամանակ բուրբական հակահայկական դիրքորոշումը և հայկական լոբբիստական խմբավորումների գործունեությունը սպառնում էին 1996-ին ֆինանսական տարում Թուրքիային զրկել ամերիկյան օգնությունից, սակայն նախագահ Բիճրնըրը դեմ լինելով մնամորինակ զարգացումներին կանխեց կոնգրեսականների նման նախաձեռնությունը²⁰:

90-ականների կեսերին արդեն պարզ էր, որ հայ-բուր-

¹⁷ M. Tutuncu, Turkish Foreign Policy in the Caucasus, Helsinki 1997, էջ 276.

¹⁸ А. А. Куртов, А. М. Халмухамедов, Армения-Турция: Противостояние или Сотрудничество? "Армения: Проблемы независимого развития", Москва 1998, стр. 455.

¹⁹ А. А. Куртов, А. М. Халмухамедов, նշվ. աշխ., стр. 455.

²⁰ Там же, стр. 456.

քական քաղաքական հարաբերությունները մտել էին անհաղթահարելի փակուղի: Հայաստանի Հանրապետությունը չհաջողեց որևէ նոր և լուրջ մոտեցում՝ մշակել միտված բուրբակյան կողմի հետ հարաբերությունների բարելավմանը: Նույն փաստն արձանագրում է նաև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Վահան Փափազյանը: Իր ծրագրային քննարկումները նախարար Վահան Փափազյանը արտահայտեց հետևյալ կերպով՝ «Մեր արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրն է հարաբերությունների բարելավումը, նախարար փաստում է, որ իրական տեղաշարժեր այդ ոլորտում չեն արձանագրվել»²¹:

1996թ. նախագահական ընտրությունների նախօրեին՝ սեպտեմբերի 12-ին Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հայտարարեց, որ պաշտոնակալան Երևանը Թուրքիայի հետ հարաբերություններին տալիս է մեծ նշանակություն, բանգի այն կարևորագույն տրանսպորտային հանգույց է՝ հանդիսանալով Հայաստանը Եվրոպայի և արաբական աշխարհի հետ կապող ամենակարճ ելուղի»²²: Հնարավոր է, որ ընտրություններից առաջ հայ-թուրքական հարաբերությունների բարելավումը բարձրացնել գործող նախագահի հեղինակությունն ու վարկանիշը: Նախագահական ընտրություններում Լևոն Տեր-Պետրոսյանի խայտառակ «հաղթանակը», ժողովրդավարության տապալումը, հասարակության և իշխանության ծայր աստիճան օտարացումը, ինչպես նաև ԵԱՀԿ-ի փաբոնյան գազարձեղումը ՀՀ-Վարչակարգի տանի դիվանագիտության պարտությունը ՀՀ-Վարչակարգի արտաքին և ներքին քաղաքականության ծախսողուն էին:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների գարգացման առումով բուրբակյան կողմից էլ, որևէ քայլ ակնկալելն անհնար էր՝ Անկարայի պաշտոնյաները հետևողականորեն հայտարարում էին, որ Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավումը հնարավոր է միմիայն Ադրբեյջանի հետ Հայաստանի բովանդակումը հարցերի կարգավորումից հետո»²³: Նույն համատեքստում էր նաև Մուլեյման Դեմիրելի հայտարարությունը՝ ար-

ված Կարսում, քաղաքի գրավման 77-րդ տարեդարձի տոնակատարություններին առ այն, որ հարաբերությունների բարելավումը Հայաստանի հետ սարերի ետևում է²⁴:

1998-ին տեղի ունեցած իշխանափոխության հետևանքով անցկացված արտահերթ նախագահական ընտրություններում Ռոբերտ Քոչարյանի հաղթանակից հետո հայ-թուրքական հարաբերություններում Երևանի դիրքորոշման մեջ առաջ քաշվեց Հայոց ցեղասպանության լսողիլը, որը որոշ բուրբ քաղաքականությունը բնութագրեցին որպես Թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի քաղաքականության կոշտացում²⁵: Նոր նախագահը որևից երկրի նկատմամբ այլ ընկալումների կողմնակից էր:

Նախագահ Տեր-Պետրոսյանի հրաժարականից հետո փորձ արվեց վերանայել հայ-թուրքական հարաբերությունները, սակայն Թուրքիան նույն հայտնությամբ շարունակում է իր քաղաքական գիծը, որքան էլ Հայաստանի դիրքորոշումը և զորանոցները, լուրջ փոփոխություններ կրեց: Այդ փոփոխության կարևորագույն կողմերը Հայոց ցեղասպանության միջազգային կարևորման և դատապարտման անհրաժեշտությունն է՝ իրողություն, որը միշտ շեշտվել է Հայաստանի երկրորդ նախագահի կողմից: 1998-ին հրապարակված, առաջին անգամ ՄԱԿ-ի ամբիոնից Ռ. Քոչարյանը ասաց. «Օսմանյան կայսրությունում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը իր ժամանակին պատշաճ կերպով չդատապարտվեց համաշխարհային հանրության կողմից, ինչը որոշ վարչակարգերի խրախուսեց նոր հանցագործություններ կատարել... Այս չարիքի դեմ պայքարի անհրաժեշտության հարաճուրդը բնորոշում է վկայությունն են նաև ներկա դարակարգի հայերի ցեղասպանության դատապարտումն ու ընդունումը մի շարք երկրների խորհրդարանների կողմից»²⁶:

Արդեն հայոց տարի նախագահ Քոչարյանը արձանագրում էր ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված առաջին

²¹ Հայաստանի Հանրապետություն, 15/09/1996:

²² Anadolu Ajansi, 09/12/96, Moskova.

²³ Независимая газета, 12/26/1996.

²⁴ Turkish Daily News, 10/13/1997.

²⁵ Այս մասին ավելի հանգամանալի տե՛ս՝ Ա. Շևիկօզ, Uluslararası İhtikileri yeni dengel, Ermenistan Özel Sayısı, TESEV, Ağustos, 2001, s. 13:

²⁶ <http://news.president.am/arm/?sub=statements&year=1998&mode=1>.

քայլերի հաջողությունները՝ նշելով, որ դրանով 20-րդ դարի առաջին ուճրի դատապարտմանը միտված ջանքերը չեն դադարելու: Այս քաղաքականության հաստատակամության մասին էր վկայում նաև ԵԱՀԿ ստամբուլյան զագաքնաժողովում նախագահի ճառի հետևյալ հատվածը, որտեղ անդրադառնալով հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման հնարավորությանը նախագահն նշեց. «Ժարաբերություններում նոր էջ բացելու մեր ցանկությունը չի կարող հիմնված լինել ընդդրական պատմական հիշողության կամ լիակատար ամենգիայի վրա: Մենք չենք կարող մոռանալ մեր ժողովրդի պատմության ողբերգական էջերը և ցեղասպանության նրա կրած ցավը: Բայց մենք նաև չենք ցանկանում մեր հարաբերությունների էվոլյուցիան և մեր ընդհանուր ապագան կախվածության մեջ դնել մեկնաբանությունների հակասություններից: Մեզ անհրաժեշտ է գտնել խնդրի լուծման բանաձևը, իսկ դրա համար այն պետք է քննարկել»²⁷: Նախագահի այս դիրքորոշումը հետագայում էլ մնաց անփոփոխ²⁸: Սակայն Հայաստանի իշխանությունները Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վերջին կանոնները այրելու ոչ մի ցանկություն չունեին:

Անդրադառնալով երկկողմ հարաբերությունների զարգացումներին, նշվում էր, որ Թուրքիան ունի իր մեղավորություն մեծագույն բաժինը Երևանի հետ երկխոսությունը մերժելով. «Հայաստանի հարաբերությունները Թուրքիայի հետ մնում են վերջինիս անգիտողական աղբրեջանամետ կեցվածքի և Հայաստանի շարունակվող շրջափակման պատանդը: Մենք Թուրքիային կոչ ենք արել և շարունակում ենք կոչ անել Հայաստանի հետ հարաբերություններ սկսել առանց նախապայմանների: 1915թ. հայերի ցեղասպանության փաստը ճանաչելու Թուրքիայի շարունակվող մերժումը մնում է հոգեբանական և քաղաքական խոչընդոտ, որը պետք է հաղթահարվի: ...Բանի դեռ Թուրքիան շարունակում է մերժել այդ անցյալը, մեր հաշ-

տեցումը մնում է անգիտահորյան պատանդ»²⁹:

Հրքբաց քուրքական հասարակությունը նույնպես կարևորում էր հայկական պաշտոնական տեսակետի պարզաբանումը, այդ էր պատճառը, որ Ամերիկա-քուրքական հեղինակավոր CNN-Türk հեռուստաալիքը հենց Հայաստանի նախագահից ուղղակիորեն փորձեց ստանալ հայ-քուրքական հարաբերությունների մեկնաբանությունը³⁰: Թուրք լրագրող մասնավորապես հետաքրքրվում էր ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի շարունակականությամբ և վերջինս առաջ տանող ուժերով: Պատասխանելով այդ հարցին նախագահը նշեց, որ ցեղասպանության ճանաչումը և դատապարտումը աշխարհափոխում հայության օրինական պահանջն է, իր իսկ հայտարարությունները որակելով որպես հարցի շուրջ Հայաստանի դիրքորոշման մշակում: Ռ. Քոչարյանը շեշտեց, որ Հայաստանի և Սիլիոնի ջանքերը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում միևնույն ուղղությամբ են միտված, այդպիսով լինելով ավելի արդյունավետ³¹: ՀՀ նախագահը նշել էր նաև, որ «Եթե որևէ անձ կամ ազգ փորձում է իր արժանապատվությունը պաշտպանել, դա պարտադիր կերպով պետք է ինչ-որ այլ կարգի հետևանքների ակնկալիքներով արվի», թե՛ արդեն հենց ինքի՛ նպատակն արդարացնում է այս քայլը: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի հետ մեր հարաբերություններին, մենք հասկանում ենք, որ երկու պետությունների միջև այս հարաբերությունները (Ցեղասպանության ճանաչումից հետո որևէ նոր իրավական հետևանքների չեն բերելու: Խոսքը դրա մասին չէ, դա այսօր արդարության վերականգնման հարց է, Հայաստանի Հանրապետության և անձամբ ինձ համար դա ավելի շատ քաղաքականության հարց է: Ես գիտեմ, որ Թուրքիայում կարծիք կա, որ

²⁷ Նախագահ Ռ. Քոչարյանի կողմը Արգենտինայի միջազգային հարսնորոշումների խորհրդում, 06/05/2002:

²⁸ <http://news.president.am/arm/?sub=statements>:

²⁹ Նախագահ Ռ. Քոչարյանի հարցազրույցը CNN-Türk հեռուստաընկերությանը, 29/01/2001:

³⁰ <http://news.president.am/arm/?sub=press&year=2001&id=1&mode=1>:

³¹ Նույն տեղում:

²⁷ Նախագահի Համազանցի էջ www.president.am:

²⁸ Ի մասնավորի տե՛ս

<http://news.president.am/arm/?sub=statements&id=93&from=0&year=2002>:

երև հիմա Յեղասպանությունը ճանաչվի, ապա Հայաստանն անպայման տարածքային պահանջ է ներկայացնելու թուրքիային... Թուրքիայի համար Յեղասպանության ճանաչումը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ չի բերում իրավական հետևանքները»³²:

Հարցազրույցի ընթացքում նշվեց, որ արդի միջազգային իրավունքի նորմերի համաձայն Հայաստանը թուրքիայի նկատմամբ որևէ տարածքային պահանջներ չի կարող ունենալ: Ռ. Քոչարյանը նշեց, որ այդ հարցի բննարկումն առավել քան քաղաքականացված է՝ խորհուրդ տալով բուրբերին առավել քան հազիստ նայել այդ խնդրին:

Թուրքական քաղաքականության կարևոր բաղադրիչներն էլ են միջպետական հարաբերությունների օրակարգի անընդհատ փոփոխությունը, ինչի պատճառով հայ-թուրքական հարաբերությունները կարգավորելու միակողմանի՝ Հայաստանի Հանրապետության փորձերը հենց սկզբից էլ դատապարտված էին: Միանգամայն պարզ է, որ թուրքիայի արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը մինչև վերջ հարգելու էր իր հայտարարած սկզբունքները:

Միջպետական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում նշանակալի կարևորություն են ստանում հասարակական մարմինները, որոնց ուշադրության կենտրոնը հայ-թուրքական հարաբերություններն են: Նմանօրինակ առաջին լուրջ նախաձեռնությունը և թուրք-հայկական հարաբերություններում նշանակալի դերակատարություն արձանագրած կազմակերպությունը եղել է Թուրք-հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն (ԹՀԶԶԿ): Այն հիմնվել է 1997թ. մայիսի 3-ին և խնդիր էր դրել աջակցել Հայաստանի և Թուրքիայի գործարարների համագործակցությանը: Համաձայն կազմակերպության հինգամյա գործնության գեկույցի՝ նրա խողովակն-

յով են իրականացվել թուրք-հայկական շփումների 70%-ը³³: Թուրք հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն գտնում է, որ գործարար շփումների միջոցով հնարավոր է հասնել երկու ժողովուրդների միջև կառուցողական և գործակցային մրցույթի ձևավորման³⁴: Ի դեպ, կազմակերպության հետաքրքրությունների շրջանակը տարածվում է տնտեսական և հասարակական տարբեր ոլորտների վրա: Իր առջև դրած թեևս ամենակարևոր խնդիրը կազմակերպությունը համարում էր Մերսին-Երևան-Բարու երկաթգծի գործարկումը³⁵: Գործարարներն առաջնային են համարում գաև TRACECA ծրագրի իրականացումը, ազատ առևտրի գոտու ստեղծումը, օդային հաղորդակցության զարգացումն ու տարածաշրջանային արդյունաբերական ճյուղային համագործակցությունը (տեքստիլ, գյուղատնտեսական, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, շինանյութերի արտադրություն, տուրիզմ և այլ բնագավառներում):

Թուրք-հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեն աջակցություն է ցուցաբերում նաև մշակութային համագործակցությանը՝ գիտական և ուսանողական շփումներին: ԹՀԶԶԿ-ն փորձեց կազմակերպել թուրք և հայ պատմաբանների ֆորում՝ ազգամիջյան պատմության խնդրահարույց հարցերը ճշտելու համար:

Կազմակերպության գործունեությունը կարելի քննարկել որպես բարի ցանկություններ: Միանշանակ է, որ քաղաքական հարաբերությունների բացակայությունը շատ հաճախ գործարարների նախաձեռնությունները դնում է հարվածի տակ: Դեռևս 1998թ. փետրվարի 13-ին, հանդիպելով Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանի հետ, կազմակերպության համանախագահ Քաան Սոյակը հույս հայտնեց, որ ավելի ակտիվ տնտեսական շփումները իրատեսական են դարձնում քաղաքական հաշտեցման հնարավորությունները³⁶: Հետագայում՝ 1999-ի դեկտեմբերին, «Թրքիշ դեյլի Նյուզ» օրաթերթին տված հարցազրույցում, մեկնա-

³² Նախագահ Ռ. Քոչարյանի հարցազրույցը CNN-Türk հեռուստաընկերությանը, 29/01/2001: <http://news.president.am/arm/?sub=press&year=2001&id=1&mode=1>:

³³ TABDC activity Report 1997- Present, www.tabdc.org.

³⁴ Նույն տեղում:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Noyan Tapan Newslne, 13/02/1998, <http://www.nt.am>.

բանելով Հայաստան կատարած այցի արդյունքները, Սոյակը շեշտում է. «Հայաստանը ցանկանում է թուրքիայի հետ ունենալ ջերմ և բարեկամական հարաբերություններ»³⁷: Մյակ բարդ հիմնահարցը, ըստ Սոյակի, Հայոց ցեղասպանության բաց վերքն է³⁸:

Ընդհանրապես բարդ է որոշակի գնահատական տալ ԹՀԳԶԿ-ի գործունեությանը, բանգի ոչ կառավարական կազմակերպությունների համար հեշտ չէ հայ-թուրքական հարաբերությունների խոչովտությունը լուծման ուղիներ գտնել, այն պարզ պատճառով, որ վերջիններս բավականին զգայուն են աշխարհաքաղաքական և դիվանագիտական ցանկացած վայրիվերումների նկատմամբ:

Յայտք չի սկսվել կազմակերպության առաջնային ծրագրերի իրականացումը, միասնություն կլինե՞ր կարծել նաև, որ կառույցին կհաջողվի միանգամից հալեցնել երկկողմանի անհանդուրծության սառույցը (2002թ. մարտի 28-ին Երևանում անցկացված ամերիկահայ ուղստար Ռ-իչարդ Հակոբյանի և թուրքական «Լալեգար» խմբի համերգը համեմկեց ՀՅԳ-երի-տասարդական թևի անդամների հախտուն կազմակերպած բողոքի ակցիայով՝ հենց համերգասրահի առջև):

Առանձնակի մասնագործություն է հարուցում այն փաստը, որ ցեղասպանության հարցի շուրջ հայ և թուրք պատմաբանների ֆորումի գաղափարը, որը բերևս թուրքական «Հայոց ցեղասպանությունը պատմաբանների գործն է» նշանաբանի թողարկված տարբերակն է: Հայ և թուրք պատմաբանների ֆորումի գաղափարը իրականացնելու փորձ կատարվեց 2002թ. ամռանը, սակայն այդ նախաձեռնությունը ձայնողվեց:

2001թ. մարտի 10-ին ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի և ԹՀԳԶԿ համանախագահների հետ հեքքական հանդիպման ժամանակ նշվել էր, որ Հայաստանի արտաքին գործերի գերատեսչությունը դեմ չէ թուրքիայի արտգործնախարար Իսմային Ջեմի առաջարկած Հայաստան-Ադրբեջան-Թուրք

բիա եռակողմ ֆորմատով հանդիպմանը³⁹: Սույն նախաձեռնությունը Ջեմը հանդես էր բերել դեռևս 2001թ. հունվարի 17-ին, ի ղևակ այդ օրերին Հայաստանը նման նախաձեռնությունն ընդունել էր որոշակի անբարյացկամությամբ⁴⁰: Հայ-թուրքական սպգամիջյան հարաբերությունների հասարակական մեկ այլ մարմնի՝ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծումից մի քանի օր անց, CNN-Türk հեռուստաընկերության հունիսի 14-ի ուղիղ եթերում Թուրք-Հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեի թուրքական կողմի համանախագահ Բաան Սոյաքը շուրջ մեկ ժամ տևած հարցազրույցի ընթացքում քննարկել է հայ-թուրքական հարաբերությունների գաճազան հիմնախնդիրները, որի մեկն է եղել ափյուսթահայերի տուրիստական ներուժը: Նշվել էր, որ 150 հայ զբոսաշրջիկներ Ալեմտյան Հայաստանով շրջագայելու համար ծախսել էին մոտ 1 միլիոն դոլար: Անդրադառնալով Հայաստանի նկատմամբ թուրքական պաշտոնական դիրքորոշմանը՝ Սոյաքն իր խոնդիր չհամարեց Անկարայի պաշտոնական տեսակետը մեկնարանելը, այլ նշեց, որ ամեն ինչ պիտի արվի տարածաշրջանային համագործակցությունը զարգացնելու նպատակով: Հեռուստադիտողներից մեկի՝ հայկական լրբքի գործունեությանը վերաբերող հարցին ի պատասխան գործարարը նշեց, որ լրբքիստական խմբերը ներկայացնում են հայության միայն 20 տոկոսը, և որ Թուրքիան խնդիր ունի կապ հաստատել ափյուսթահայության մնացած 80 տոկոսի հետ, հանուն հենց ապագայի⁴¹:

* * *

Մեր ուսումնասիրությունը խնդիրներից է տալ հեշտորական դարձած «հնարավոր է արդյոք հայ-թուրքական երկխոսություն» հարցի պատասխանը: Իսկ այս հարցին պատասխանելու իսկապես պետք է: Ազգամիջյան երկխոսության խնդիրն առանձնակի կարևորություն ստացավ 2000թ. աշնանը, երբ ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատը քննարկում էր Հայոց

³⁷ Turkish Probe, Dec., 1999.

³⁸ TABDC activity Report 1997- Present, www.tabdc.org.

³⁹ AIM, 10 March, 2001.

⁴⁰ Ի. Շևիկձե, նշլ. աշխ., էջ 14.

⁴¹ Ազգ. 21/07/2001:

ցեղասպանության ճանաչման բանաձևը: «Վերջինիս շուրջ ընթացող քննարկումների սկզբից էլ պարզ էր, որ խորհրդարանական խումբերը Թուրքիայի համար անհավաստ ընթացք էին ստանալու: Պաշտոնական Անկարան կրկին շրջանառության մեջ մտցրեց իր կողմից լայնորեն կիրառվող քաղաքական հնարքներից մեկը՝ շանտաժը և հասավ նրան, նախագահ Բիլ Բլինթոնը 2000թ. սեպտեմբերի 18-ին առանձին ուղերձով դիմել Ներկայացուցիչների պալատի խոսնակ Դենիս Հասթերին: Բլինթոնի ուղերձը խոսնակի խաղաղությունն էր հրավիրում ԱՄՆ-ի արտաքին քաղաքական գերակայությունների և շահերի վրա, ասելով. «մենք նշանակալի շահեր ունենք այդ բարդ աշխարհագրական գոտում, այն է՝ գալել Արևելքի և Կենտրոնական Ասիայի կողմից եկող սպառնալիքները, կայունություն հաստատել Բալկաններում և հայրաթյալ էներգակիրների նոր աղբյուրներ: Օրինագծի քննարկումն այս անհանգիստ ժամանակաշրջանում բացասաբար կանդիդատաբան բոլոր այս շահերի վրա և կծախտի Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև հարաբերությունների բարելավմանն ուղղված (նաև օրինագծի կողմնակիցների) ջանքերին: Ես լիովին հասկանում եմ, քե որքան սուր են ընկալում Թուրքիան և Հայաստանն այս խնդիրը: Վերջին հաշվով, այս ցավոտ խնդիրը կարող է լուծվել միայն այն դեպքում, երբ երկու կողմերը միասին քննեն իրենց անցյալը»⁴²: Երկու պետությունների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում փորձարկվեցին հասարակական դիվանագիտության, կամ այլ կերպ ասած երկրորդային դիվանագիտության (second track diplomacy) միջոցով երկխոսություն հաստատելու հնարավորությունները: Այդպիսի երկխոսություն իրականացնող միավոր պիտի դառնար Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը:

Այս առումով նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնելու ազգամիջյան երկխոսության վերաբերյալ հրապարակում եղած տեսակետներն ու մտտեցումները: Եվ քանզի Հայաստանի և Թուրքիայի պաշտոնական տեսակետներին արդեն ան-

դրադարձել ենք քննարկենք ազգամիջյան երկխոսության վերաբերյալ գիտական և հասարակական շրջանակներում առկա որոշ տեսակետներ և մտտեցումներ:

Թուրք հասարակությունում ազգամիջյան երկխոսության ցատագով կարելի է համարել գիտնական Թաներ Աքչամին: Հայ-թուրքական հարաբերությունների անհրաժեշտությանն Աքչամր պատասխանում է հարցով. «Իսկ արդյո՞ք կա մեկ այլ տարրերակ բան երկխոսությունը»⁴³: Պատասխանը հեղինակի համար միանշանակ է. հայկական և թուրքական կողմերը, ինարկն ոչ առանց դժվարության, պիտի սկսեն միմյանց ընդհատապես պայքել կատարել: Աքչամր նկատել է, որ չնայած թուրքական հասարակությունը սկսել էր հաղթահարել «հայկական տարուն», երկկողմ հարաբերությունների առումով գործընթացը դանդաղ է առաջ շարժվում: Իսկ երկխոսությունը խարաղող ազդեցիկ պատճառներից նշվում է թուրքական ՁԱՄՆ-երի դիրքորոշումը, որոնք շարունակում են հասարակական գիտակցության մեջ քչամամբ սերմանել հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Թաներ Աքչամր երկխոսություն սկսելու քաղաքական որոշումն ընդունելու պատասխանատվությունը դնում է թուրքական իշխանությունների վրա, սակայն, ըստ նրա, ազգամիջյան բնչուկի լուծումը պիտի փնտրեն և թուրքերը, և հայերը⁴⁴:

Թուրք գիտնականն անդրադառնում է նաև երկկողմ հարաբերությունները պայմանավորող անկյունաքարային խնդրին՝ Հայոց ցեղասպանությանը: Հարցին անդրադառնալով Աքչամր կշեռքի մի նմաքին դնում է հայերի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարը, մյուսին՝ թուրքական կառավարության շարունակական ժխտումը⁴⁵: Ուսումնասիրողի կարծիքով, չնայած խնդրո առարկայի ընկալման տարրերի սխալ, թուրք հասարակությունը ավելի հետևողականորեն պիտի բարոզի ազգամիջյան երկխոսության անհրաժեշ-

⁴² Լ. Բարսեղյան, «Անդրկալի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանությունը և թուրքական հակազդեցությունը», Երևան, 2001, էջ 64:

⁴³ Ավիկի հանգամանակի տե՛ս, T. Akçam, Dialogue Across an International Divide: Essays Towards a Turkish-Armenian Dialogue, Zoryan Institute 2001, էջ 1:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 19:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 29:

տորքյունը:

Թաներ Աբշամի կարծիքով բուրբ-հայկական հարաբերությունները ունեն շոք հարբություն.

1. Թուրքիայի և Հայաստանի միջպետական հարաբերությունները.
2. Թուրքիայի և հայկական փոքրամասնության հարաբերությունները.
3. Թուրքիայի և Հայկական սփյուռքի հարաբերությունները.
4. Թուրքական նոր ձևավորվող սփյուռքի շփումները հայկական սփյուռքի ու Թուրքիայի հետ⁴⁶:

Այս բազմավեկտոր երկստորյունն անգամ շատ էին մայսնդիքներ է առաջ բերում, քանզի հայերի ու բուրքերի միջով անցնում է տարբեր «ժապաքական էիշդուրյան» ջրբաժանը: Պատճառն այն է, որ Թուրքիայի էիշանուրյունները շարունակաբար ժխտում են Հայոց ցեղասպանությունը, բուրքական հասարակության մոտեցումները կարծրացել են և դարձել են ավելի կաղապարված:

Երկկողմ հարաբերություններում առկա խնդիրներ վեր հանելուց բացի, Աբշամն առաջարկում է նաև լուծումներ: Ըստ նրա, երկխոսությունը ոչ այնքան «նույն բանն ասելն է», որքան նույն արժեհամակարգով դատողություններ անելը: Քանզի այս խնդրին երկար ժամանակ չեն անդրադարձել, վերջինիս նկատմամբ ձևավորվել է բյուրքբնուցում և կողմնակալ մոտեցում: Ու քանզի պատմությունը հայ-բուրքական հարաբերությունները պայմանավորող կարևորագույն գործոններից է, հետազոտողը հայ և բուրք պատմաբաններին կոչ էր անում վեր կանգնել ազգայնականությունից ու իրենց ուսումնասիրություններում լինել անկողմնակալ: Աբշամը բուրքական հասարակությանը էիշեցնում է, որ ժխտելով Հայոց ցեղասպանությունը, բուրքերը հայերին հասցնում են հոգեբանական հերքական հարվածը: Հարվածելու փոխարեն Թուրքիան պիտի պատրաստ լինի լսել հայերին, «հասկանալ այոց ցավը և կիսել այն»⁴⁷: Այս պարագայում իրենք, բուրքերը հնարավորություն կտանան խոսելու սեփական պատմության մասին, չէ՞ որ ժամանակակից Թուրքիայի խնդիրների մեծամասնությունն արձատնեղով գնում են դեպի անցյալը:

Հայ-բուրքական երկխոսությունը պիտի լինի առանց միջնորդների, ուղղակի և անմիջական, որպեսզի չդառնա օտար ուժերի շահարկման առարկա:

Աբշամի կողմից մշակված երկխոսության սցենարի համաձայն պիտի մեկտեղվի ու ուսումնասիրվի երկկողմ հարաբերությունների վերաբերյալ առկա տեսական նյութը, և մշակվեն պատմության ուսումնասիրության նկատմամբ միասնական մոտեցումներ: Այս առնձն իրականություն դարձնելու համար պիտի կատարվի լայնամասշտաբ քարզմանչալան աշխատանք, որի իմաստը միմյանց տեսակետները փոխադարձաբար հասկանալի դարձնելն է:

Թուրք-հայկական երկխոսության տեսարանները միասնական են իրենց այն համոզմունքում, որ Թուրքիան պիտի ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը և քայլեր կատարի նրա հետևանքների վերացման ուղղությամբ: Հայկական հասարակապիտական միտքն այս խնդրի շուրջ երկու էիմնական մոտեցում է մշակել:

ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը համոզված է, որ հայ-բուրքական հարաբերությունները կարող են կանոնավորվել միայն այն դեպքում, եթե բուրքական կառավարությունը դատապարտի և ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը, փոխզիջումային տարբերակով փոխհատուցի ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասները⁴⁸: Նրա կարծիքով, պետք էր հստակեցվեն մեր նպատակ-

⁴⁶ Կ. Աղբալ, նշվ. աշխ., էջ 31:

⁴⁷ Կ. Աղբալ, նշվ. աշխ., էջ 39:

⁴⁸ Լ. Բարսեղյան. «Հայ-բուրքական հաշտության հանձնախմբի» ստեղծման կառավարությանը հայ պատմաբանների և հանրության դիրքորոշման մասին: Ձեկնոցում կարդացված 2001թ. հունիսի 21-ին Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի ներկայեցված նիստում, էջ 12:

է: Այն հնարավորություն էր տալիս, որ երկու ժողովուրդները իրարից ավելի չհեռանան և բշնամությունը չավելանա... Ի վերջո հարևաններ ենք և պարտավոր ենք գտնել ճանապարհներ (հիարկեն պահպանելով մեր մոտեցումները և հասկացողությունները), գտնել եզրեր նորմալ համագործակցելու համար... երկխոսությունները հնարավորություն են տալիս, որպեսզի բուրբակյան հասարակությունը ծանոթանա մեր խնդիրներին»⁵⁴:

Մեր կարծիքով, Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունները վաղ րե ոչ պիտի կատուցվեն որակական նոր հիմքի վրա: Հարևանից չես փախչի: Հաշտեցումը հնարավոր էր միայն այն դեպքում, երբ Թուրքիան քաջություն ունենա ընդունելու Հայոց ցեղասպանությունը: Ընդունել և իրավամբ զոջալ: Այժմ վիճակը տրամագծորեն հակառակն է: Ժամանակին խնդրո առարկային անդրադառնալով, նշել էինք, «Շարունակելով նմանօրինակ քաղաքականությունը Հայաստանի հանդեպ՝ բուրբակյան կողմը ոչ միայն չի բուլացնում, այլև ավելի էր սաստկացնում երկկողմանի անվստահությունը և անհանդուրժողականությունը: Ի՞նչ գործելակերպ պիտի որդեգրի Հայաստանը, չէ՞ որ բազմիցս հայտարարվել էր Թուրքիայի հետ առանց նախապայմանների հարաբերություններ սկսելու հայկական կողմի ցանկության մասին... Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար պաշտոնական երևանք չի կարող գնալ պատմական մանկուրտացման, ինչպես նաև ոչ վաղ անցյալի հերոսական գոյամարտի արդյունքները փաշիացնելու ուղով: Արդյոք դա՞ էր զլորալացման և ինտեգրացման մարտահրավերը և պահանջը: Կարծում եմ՝ հարցեր են, որոնք առայժմ պատասխաններ չունեն: Հաշտեցման տեսապատրանքներ նկարելը շատ ավելի հեշտ է, քան դրանք կյանքի կոչելը: Հայ-բուրբակյան հարաբերությունները մտել են խոր փակուղի, և ճգնաժամի խորացման պատասխանատվությունը լիովին ընկնում էր Անկարայի դոգմա-

տիկ ու անարդյունք քաղաքական գծի վրա»⁵⁵:

Այժմ անդրադառնանք ազգամիջյան հարաբերությունների բարելավման նկրտումներ ունեցող Թուրք-հայկական հաշտեցման համձնաժողովի գործունեությանը, որի ստեղծումն անգամ ծնեց անպատասխան հարցերի մի ամբողջ շրջա:

⁵⁴ Ռ. Մաֆրատյան, Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև... Երևան, 2003, էջ 43:
26

⁵⁵ Ա. Անանյան, Հայոց ցեղասպանության միտման բուրբակյան քաղաքականությունը հայ-բուրբակյան հարաբերությունների համատեքստում, «Կարուն» 11, 2002, էջ 15:

բյուրը: Իր հրապարակման մեջ Ֆիլիպսը փորձում էր ապացուցել հայ-բուրբական հաշտեցման օգտակարությունը: Ըստ նրա թուրքիայի պետական շահերից է բխում Հայաստանի հետ սահմանի վերաբացումը: Դ. Ֆիլիպսը կարծում է, որ ներքալ առևտրատնտեսական կապերը կուժեղացնեն բուրբական դիրքը տարածաշրջանում, ինչի համար կան իրավապայմանագրային բոլոր հիմքերը: Հայաստանը բուրբական ապրանքների շուկա է հանդիսանում և ենթադրվում է, որ սահմանի բացումը կլքարանի ապրանքաշրջանառության աճը՝ կազմելով մոտ մեկ միլիարդ դոլար: Ի լրումն վերընշյալի, դա միևնույն ժամանակ Թուրքիան կդարձնե Եվրոպան Ասիային կապող ամփոփարիների կամուրջ: Դրանից հետո իրականությանը մոտ կլինի բուրբ գործարարների այն կանխատեսումը, որ «մետաքսի ճանապարհը» 21-րդ դարում Թուրքիայի զարգացման բեկումն է: Թուրքական իրավաբանները հղում կատարելով Մոսկվա-Կարս պայմանագրային համակարգի վրա, մասնավորապես Կարսի պայմանագրի 17-րդ հոդվածն առում է. «Պայմանավորվող կողմերն իրենց երկրների միջև հաղորդակցությունների անընդհատությունն ապահովելու նպատակով պարտավորվում են փոխադարձ համաձայնությամբ ձեռք առնել բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, որպեսզի պահպանվեն և որքան հնարավոր է արագ զարգանան երկարությային հեռավորային և հաղորդակցության մյուս միջոցները, ինչպես նաև այն նպատակով, որպեսզի առանց որևէ կասեցումների ապահովվեն մարդկանց և ապրանքների ազատ փոխադրումները»⁵⁹: Համաձայն Պայմանագրերի իրավունքի մասին Վիեննայի կոնվենցիայի և Իրավահաջորդ պետությունների մասին կոնվենցիայի սույն պայմանագրերը պիտի սպասարկեն նաև այսօրվա հարաբերությունները: ԽՆՊԻՐ, ըստ հոդվածագրի, որը ժամանակ քուղարկված էր բուրբերի այն մտայնության ետևում, որ սահմանի բացումը կարող է տարածքային պահանջների տեղիք տա հայերի կողմից, այսպիսով 2001թ. փետրվարին ՀՀ նախագահ Ռ. Փոյարյանի հայտարարությունն առ այն, որ Հայաստանը

Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներ չունի միավում էր փարատելու այդ կասկածները: Փաստորեն ԹՀՀՀ-ի համակարգողը միայն 2003թ. հանդես գալով հրապարակումով ներկայացնում է այն իրական հետաքրքրությունը, որ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ունին այս տարածաշրջանում: Դեռևս 90-ականներին անգլիագիր հայկական AIM հանդեսի տարածած բազում տեղեկատվությունները քննակառույցում էին հայ-բուրբական հարաբերությունների բարելավման ԱՄՆ-ի ստանձնական հետաքրքրություն մասին: Սառը պատերազմի ավարտից հետո, անդրադառնալով ամերիկյան շահերին, քաղաքական Զբիգնև Բզեժինսկին իր «Շախմատային մեծ տախտակը» աշխատությունում առաջարկում է ավելի ակտիվ ներգրավվել համաշխարհային գործընթացներին: Հեղինակը մեր տարածաշրջանն անվանում է «Եվրասիական Բալկաններ»⁶⁰, հաշվի առնելով այստեղ առկա ազգային հակադրությունների ամբողջությունը: Եվ չնայած ԱՄՆ-ը տարածաշրջանից գտնվում է շատ հեռու (այս իրողությունը հնարավորություն չի տալիս այստեղ գերակա դիրք ստանալ), սակայն այն միևնույն ժամանակ չափազանց հզոր է, որ չխառնվի այստեղ ընթացող գործընթացներին⁶¹: Այս պարագայում ամերիկյան շահերը հանգում են հետևյալ դրույթներին.

- Տարածաշրջանը իր համար դարձնել քաղ և կանխատեսելի:

Ապահովել այնպիսի իրավիճակ, երբ որևէ գերտերություն չկարողանա վերահսկել Կովկաս-Կենտրոնական Ասիա տարածաշրջանը: Համաշխարհային հանրությունը պիտի անարգել ֆինանսատնտեսական մուտք ունենա տարածաշրջան: Այս ամենը հնարավոր կդառնա միայն նավթամողերի և ցամաքային տրանսպորտի այլ միջոցների անխափան աշխատանքի դեպքում, որոնք տարածաշրջանը պիտի կապեն համաշխարհային տնտեսական կենտրոնների հետ⁶²:

⁵⁹ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաղբերում, Երևան, 1972, էջ 523:

⁶⁰ З. Бжежинский, Великая шахматная доска, М., 1999, стр. 149.

⁶¹ Լույն տեղում:

⁶² Լույն տեղում:

- Կովկասյան *pax Americana* հաստատելով՝ սպահովել իր մտաբեր նաև եվրասիական միջ մաշխարհի հանդիսացող Կենտրոնական Ասիա:

Տարաշրջանում որևէ գերտերության գերիշխանության բացակայության պարագայում այստեղ աստիճանաբար ստանալ գերակա դիրք:

- Գերիշխել Լեներգակիրների շուկայում, դրանով իսկ բույացնելով նավթարդյունաբերող արաբական երկրների կշիռը:

Համաձայն Ջ. Բզեժևսկու, ԱՄՆ-ը կովկասյան քաղաքակալությունում առավել մեծ ուշադրություն պետք է դարձնել Ադրբեյջանին, որը կասպիական ավազանի դարպասն է⁶⁵:

- Տարածաշրջանները կտրել ռուսական ազդեցության ոլորտից և սեպաձև մխրճվել Ռուսաստանի և Չինաստանի հետաքրքրությունների շփման գոտի:

Ալեհայտոբեն պարզ էր, որ ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը բխում է ԱՄՆ շահերից: Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ նախագահական ընտրություններում հաղթանակ տանելուց հետո Ջորջ Բուշ կրտսերի հանրապետական վարչակազմը առանձնակի հետաքրքրություն ցուցաբերեց Արցախի հակամարտության խաղաղ կարգավորման նկատմամբ: Այդ համատեքստում էլ 2001թ. ապրիլին կազմակերպվել էին հայ-ադրբեյջանական բանակցությունները Քի Վեառում:

ԹՀՀՀ-ի ստեղծման մասին այլ տեսակետ ունեին երկխոսության բուրբ մասնակիցները: Հանձնաժողովի ստեղծման մտահղացումը, համաձայն հանձնաժողովի բուրբ անդամ Գյունդուզ Աքբանի, առաջ էր եկել 2000թ. աշնանը, երբ կտրուկ սրվել էին ԱՄՆ-Թուրքիա և Ֆրանսիա-Թուրքիա հարաբերությունները՝ կապված վերոհիշյալ պետությունների կողմից Հաբոյց գեղասպանության փաստի ճանաչման հետ⁶⁶: Հանձնաժողովի մեկ այլ անդամի՝ Օզդեմ Սանբերքի վկայությամբ, իրենց

նպատակը երկկողմ հարաբերություններում «նոր հորիզոններ բացելն է»⁶⁵: Թուրքական մամուլի տեղեկությունների համաձայն, հանձնաժողովի ստեղծելու գաղափարը ծնվել է Ժնևում Հևնրի Դունանտի հունամիտար երկխոսության կենտրոնում անցկացված քննարկումների ընթացքում: Ըստ հանձնաժողովի անդամ, Թուրքիայի նախկին արտգործնախարար Խրեր Թուրքմենի ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը պիտի բեկում մացներ երկու ժողովուրդների հարաբերությունների մեջ:

«Թրքիչ դեյլի նյուզը», նույն թվականի հուլիսի 11-ի համարում արդեն պաշտոնապես արձանագրվեց հաշտեցման հանձնաժողովի ծնունդը: Անդրադառնալով Թուրք-հայկական հաշտեղման հանձնաժողովին նրա անդամ Գյունդուզ Աքբանը նշում է, որ «թուրքական և հայկական քաղաքացիական հասարակությունները ներկայացնող մտավորականների մի խումբ հուլիսի 9-ին, Ժնևում որոշել է սկսել երկխոսություն»⁶⁶: Շարունակելով շարադրանքը՝ Աքբանը բարձրաձայնում է այն իրողությունը, որ հանձնաժողովի անդամների տեսակետները ցեղասպանության փաստի վերաբերյալ տրամագծորեն տարբեր են, ի մասնավորի նշելով. «Հանձնաժողովի բուրբ անդամներից և ոչ մեկը 1915-1916 թվականների իրադարձությունները ցեղասպանություն չի համարում... Նմանապես մյուս կողմն ամբողջությամբ հավատացած է, որ իրադարձությունները իսկապես ցեղասպանություն էին»⁶⁷: Հողվածագիրն անդրադառնում է երկկողմանի հարաբերությունների վրա ազդող գործոններին՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցին և Կարսի պայմանագրի շուրջ տիրող անորոշությանը. Գ. Աքբանը նշում է, որ հաշտեցումն անհրաժեշտ է թուրքական կողմի համար, քանզի վերջինս մտահողված պիտի լինի Ռուսաստանից ազդեցության գործոնով, որն Անկարայի տեսակետումից վտանգում է Անդրկովկասի մյուս հանրապետությունների անկախությունը: Աքբանը գտնում է, որ պաշտոնական շփումների բացակայության պայմաններում ոչ ֆորմալ դիվանագիտությունը կարող է

⁶⁵ З. Бжежинский, *ibid.*, աշխ., էջ 155:

⁶⁶ Երկիր, 21/07/2001:

⁶⁵ Երկիր, 13/07/2001:

⁶⁶ Turkish Daily News, 11/06/2001.

⁶⁷ Նույն տեղում:

նվազեցնել նաև անցյալի իրողությունների արդեցությունը երկկողմանի հարաբերությունների վրա: Բացահայտվում է նաև ԹՀՀ-ի անդամի տեսականը Թուրքիայի կովկասյան քաղաքականությունն ամբողջացնելու և առաջ տանելու համար: Այս առումով տեղին է հիշել, որ նույն Աքբանը «այլի է րնկել» 2000-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսում իր հակահայկական հայտարարություններով: Աքբանի կարծիքով հանձնաժողովը նպատակ ուներ իր երկկողմանի հարաբերությունների բարելավման վերաբերյալ առաջարկություններ ներկայացնել կառավարություններին: Ընդհանուր առմամբ բուրբակյան ժամույր նախաձեռնությունը համարել էր որջուռնելի⁶⁸: Այդ մասին են վկայում բուրբակյան ժամույրում հայտնվող հրապարակումները և բուրբ գործիչների տեսակետները խնդրո առարկայի վերաբերյալ: Օրինակ «Մլղիյեթ» քերթի լրագրող Սամի Բոհենը, խոսելով բուրբ-Ֆրանսիական հարաբերությունների մասին, կրկին սրեց շեշտադրությունը «Հայկական հարցի» վրա, նշելով, որ այն որևէ սովեր չլիտի օգի երկկողմ կապերի զարգացման վրա, սակայն միևնույն ժամանակ հողվածագիրը նախազգուշացնում է, որ չպետք է աչքսրող արվի խնդրո առարկային առնչվող հարցերի շրջանակը: Հայոց ցեղասպանության ճանաչման արժարժման դեմ համալիր միջոցառումներ ձեռնարկելու կոչ անելով Բոհենը նշում է, որ Ֆրանսիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչումից հետո Անկարան ոչինչ չկարողացավ ձեռնարկել⁶⁹: Հանձնաժողովի ստեղծման անմիջական նախաձեռնությունը, ոչ առանց հիմնավոր փաստարկների, վերլուծարանների մեծամասնությունը կապում էր ԱՄՆ-ի Պետական դեպարտամենտի հետ, չնայած ի սկզբանն արված էր ամեն ինչ նմանօրինակ ենթադրությունները բացառելու համար: Հանձնաժողովի անդամների պնդմամբ՝ նախաձեռնողները Վիեննայի դիվանագիտական ակադեմիան և ՇՖՆի հունանիտար ինստիտուտն են՝ մասնակցությամբ այլ հասարակական կազմակերպությունների⁷⁰: Սակայն այս գործընթացում

իրական դերակատարների ներգրավվածությունը սպասցուցվեց ավելի ուշ, երբ «Կոնգրեսական հետազոտությունների ծառայությունը» իր 2001թ. հոկտեմբերի 2-ի չորս էջանոց «Թուրքիայական հաշտեցման հանձնաժողովը և ԱՄՆ-ի դերը» հաղորդագրության մեջ նշեց, որ «ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտը ֆինանսական օժանդակություն է տրամադրում ԹՀՀ-ի գործունեությանը, ինչպես այլ հասարակական նախաձեռնությունների...»⁷¹: Ինչպես նշել էր «Ազգ» օրաթերթին այդ տեղեկատվությունը արամադրած ՀՅԴ- Հայ դատի Վաշինգտոնի գրասենյակի մամուլ պատասխանատու Եղիաթեր Չուլչյանը, ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտը ԹՀՀ-ին ֆինանսական օժանդակություն է տրամադրել, բայց անողղակիորեն. պետդեպարտամենտը գումարը տրամադրել է Վաշինգտոնի ամերիկյան համալսարանին, վերջինս, հակամարտությունների կարգավորման ծրագրի շրջանակներում՝ դրամաշնորհի ձևով, գումարը փոխանցել է ԹՀՀ-ին: Չնայած «Կոնգրեսական հետազոտությունների ծառայության» հաղորդագրության մեջ դրամաշնորհի չափը նշված չի եղել, սակայն թերթը Մոսկվայից՝ «Ռուսաստանի հայերի միություն» կազմակերպությանը մտ կանգնած մի աղբյուրից տեղեկացել էր, որ Վաշինգտոնի ամերիկյան համալսարանի միջոցով ԹՀՀ-ին հասկացված գումարն այնքան է, որքան Նորբյան մրցանակը: Նույն տեղեկությունը մի քանի անգամ նշել են այլ աղբյուրներ ևս⁷²: Համաձայն այդ աղբյուրների, ծրագրին որոշակի օժանդակություն են ցույց տալիս նաև նրա իրականացման մեջ ներգրավված կազմակերպությունները:

Անդրադառնալով ԹՀՀ-ի ստեղծման վերաբերյալ ձևավորված հասարակական կարծիքին կոնգրեսական զեկուցակիրը փաստել էր, որ հանձնաժողովի ստեղծման բուրբակյան արձագանքը «եղել է գերազանցապես դրական», մինչդեռ հայկականը՝ «եղել է ավելի շատ բացասական, քան դրական»⁷³:

⁶⁸ Երկիր, 13/07/2001:

⁶⁹ Milliyet, 11/07/2001.

⁷⁰ Ասպուռ, 14/07/2001:

⁷¹ Ազգ, 16/10/2001:

⁷² Ազգ, 18/10/2001:

⁷³ Նույն տեղում:

Հիրավի, կովկասյան տարածաշրջանում խաղաղությունն ու ապահովությունը ԱՄՆ-ի համար միանգամից բացում են եվրասիական միջնաշխարհի (*heartland*) հանդիսացող Կենտրոնական Ասիայի դարպասը: Դրան գումարվում է ևս մեկ խնդիր: Հայ-թուրքական հարաբերությունների, և ընդհանրապես ԱՄՆ-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նման քաղաքականության պատճառներից մեկը կարելի է համարել նաև ամերիկյան մշտական կրավորական դիրքորոշումը ցեղասպանության հանցագործության հետ կապված: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Հարվարդի Ջոն Քենեդիի կառավարման հեղինակավոր դպրոցի Մարդո իրավունքների քաղաքականության Բարրի կենտրոնի վարիչ-տնօրեն Սամանտա Փառտերն իր «Ամերիկյան և ցեղասպանության զարը: Հիմնահարց դժոխքից» աշխատությունում ԱՄՆ-ի պետական այրերը, որոնք առիթը բաց չեն բողոքում դատապարտել ցեղասպանության հանցագործությունը և ճառել ժողովրդավարությունից, երբեք հետևողական չեն լինում, երբ գալիս է խոսքից գործին անցնելու ժամանակը⁷⁴: Ստեղծելով և աջակցելով ԹՀՀՀ-ին ԱՄՆ-ի վարչակազմը փաստորեն հնարավորություն է տալիս հետագայում հեշտորեն ազատվելու Կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության հարցի արծարծումից և ամերիկա-թուրքական հարաբերությունների անընդհատ սրումից:

ԹՀՀՀ-ի ստեղծման հաջորդ օրն արդեն, նախանձելի օպերատիվությամբ հանձնաժողովի և հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին իր հատուկ տեսակետն հայտնեց Աղյրեջանի խորհրդարանի խոսնակ Մուրթուզ Ալեքսերովը, որը պաշտոնական այցով գտնվում էր Անկարայում: Իր կոշտ հայատարաբարությամբ խոսնակը կոչ էր անում բացառել Հայաստանի հետ որևէ հարաբերություններ, որակելով վերջինս որպես ահաբեկիչ պետություն: Առանց Լեռնային Կարաբաղի հարցի լուծման, աղյրեջանցի պաշտոնյան չէր պատկերացնում հայ-թուրքական հարաբերությունների հնարավոր զար-

գացում: Նրա կարծիքով, Հայաստանի հետ «որևէ գործ անելը»⁷⁵ մինչև Աղյրեջանի «տարածքային ամբողջականության» վերականգնումը կնշանակի դավաճանություն: Նա նաև կոչ արեց ետ կանգնել տնտեսական և մշակութային կապերը զարգացնող ծրագրերից⁷⁶: Թուրքիայի փոխվարչապետ Յըմազը հավաստիացրեց Ալեքսերովին, որ Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավումն անմիջականորեն կախված է դարաբաղյան հակամարտության կարգավորումից, և որ թուրքաղյրեջանական հարաբերություններն իր համար ունեն կարևորագույն նշանակություն, քանզի ինքն է եղել Թուրքիայի 49-րդ կառավարության ղեկավարը այն ժամանակ, երբ պաշտոնական Անկարան ճանաչել է Աղյրեջանի անկախությունը: Աղյրեջանա-թուրքական կապերի առանձնահատուկ նշանակությունը շեշտեց նաև Թուրքիայի խորհրդարանի խոսնակ Օմեր Իզզին՝ Մուրթուզ Ալեքսերովի հետ հանդիպման ժամանակ⁷⁷: Աղյրեջանում, ևս հանձնաժողովի ստեղծումը միանշանակ չընդունվեց: Ազգային ճակատ կուսակցության բարեփոխական քեի առաջնորդ, խորհրդարանի պատգամավոր Ալի Քեռիմովի կարծիքով, Թուրքիայի և Հայաստանի միջև համագործակցությունը կամ ղեկավանգիտական հարաբերությունների հաստատումը հնարավոր է միայն «Աղյրեջանի գրավյալ տարածքների ազատագրման» դեպքում: Ազգային ճակատ կուսակցության պահպանողական քեի առաջնորդ Միրմահմուդ Նաբանը ստեղծված իրավիճակում ողբերգություն չէր տեսնում: Աղյրեջանի դեմոկրատական կուսակցության գլխավոր քարտուղար Սարգար Ջալալօղլուն ողջունել է «ձայ և բուրբ քաղաքական գործիչների» երկխոսությունը, իսկ Էբիբար Մամդուլի՝ Աղյրեջանի ազգային անկախություն կուսակցության առաջնորդի կարծիքով՝ հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծումն արդյունք է Աղյրեջանի պատիվ դիվանագիտության: Արդարություն կուսակցության առաջնորդ Իլյաս Իսմայիլովը նշում էր. «Ոչ որ չի կարող ապրիորի մերժել

⁷⁴ Ալիի հանգամանակի տե՛ս Samantha Power "America in the Age of Genocide: A Problem From Hell", 2002, նաև Ա. Անանյան, Ամերիկյան և ցեղասպանության դարը: Հարց դժոխքից, Գարուն, N 7-8, 2003:

⁷⁵ Turkish daily News, 12/07/2001.

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Նույն տեղում:

հանճանաժողովի ստեղծումը: Հակառակը, Թուրքիան ցանկա-
նում է հայերին դուրս բերել Լեռնային Ղարաբաղին և Ադրբեյ-
ջանի համար միջանցք բացել դեպի Նախիջևան: Ինչո՞ւ պետք
է ընդդիմանաբ հաշտեցման հանճանաժողովի ստեղծմանը»⁷⁸:

Հայաստանի իշխանությունները հապաղեցին հանճան-
աժողովի ստեղծման վերաբերյալ կարծիք հայտնել, և միայն հու-
լիսի 14-ին ՀՀ ԱՆԳ-ի խոսնակ Չյունիկ Աղաջանյանը բարձ-
րասովյեց պաշտոնական երևանքի տեսակետը, որում մաս-
նավորապես ասվում էր. «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարու-
թյունը բացարձակապես առնչություն չունի այս «Հաշտեցման
հանճանաժողովի» ստեղծման և նրա գործունեության հետ:
ԱԳՆ-ն միայն տեղյակ է պահվել այդ գործընթացի մասին...
Հաշտեցման հանճանաժողովի վերաբերյալ ԱԳՆ դիրքորոշման
կապակցությամբ պետք է հայտնեն, որ Հայաստանը միշտ էլ
դրական է վերաբերվել և ռոչյունել ցանկացած հասարակական
շփում և երկխոսություն հայ և թուրք ժողովուրդների միջև, ինչը
կնպաստի հասարակական քննարկումների ծավալմանն առ-
կա խնդիրների շուրջ: Այնուհանդերձ նման երկխոսությունները
չեն կարող որևէ կերպ փոխարինել պետական մակարդակով
լուրջ քննարկումներին՝ երկու երկրների առջև ծառայած բազ-
մաթիվ խնդիրներին լուծում տալու համար»⁷⁹: Հայտարարու-
թյունում ասվում էր նաև, որ հանճանաժողովի անդամ, Սիրիա-
յում ՀՀ նախկին դեսպան Դավիթ Հովհաննիսյանը չի հանդի-
սանում ՀՀ ԱԳՆ ներկայացուցիչ: Հայաստանի պաշտոնական
տեսակետը, բավական ուշացած, հնչեցվեց նաև ԱՄՆ-ում Հա-
յաստանի Հանրապետության դեսպան Արման Կիրակոսյանի
կողմից: Դեսպանը նշում էր, որ Հայաստանի իշխանություննե-
րը տեղեկացված են եղել նման նախաձեռնության մասին, սա-
կայն չեն միջամտել գործընթացին: Միևնույն ժամանակ, հա-
յաստանյան իշխանությունների կարծիքով, Թուրքիայի հարա-
բերությունների բարելավումը ավելի արդյունավետ կլիներ եր-
կու պետությունների կառավարությունների ուղղակի երկ-
խոսության միջոցով: Իր հերթին նախագահի խոսնակ Վահն

Գաբրիելյանը հայտարարեց, որ Հայաստանի քարձրագույն
դեկավարությունը և անձամբ նախագահ Ռ. Քոչարյանը տեղ-
յակ է եղել հանճանաժողովի ստեղծման մասին և «չեն խոչընդո-
տել երկխոսությանը, քանզի հասարակական երկխոսությունը
համարում են ընդունելի»⁸⁰:

ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը քաջալերող հրապարակումով
հանդես եկավ ամերիկյան «Վաշինգտոն քայմեր», որտեղ հրա-
պարակված՝ «Թուրքիան և Հայաստանը ճիշտ ուղու վրա են»
հաղորդագրությունում մասնավորապես ասվում էր. «Հայ-թուր-
քական հարաբերությունների ջերմացումն, անշուշտ, դրական
ազդեցություն կունենա Հայաստանի տնտեսության համար,
քանի որ այսօր Թուրքիան շրջափակման մեջ է պահում Հա-
յաստանը» Անդրադառնալով Թուրք-հայկական հաշտեցման
հանճանաժողովի ստեղծմանը, բերքը նշում է, որ երկու երկրների
հաշտության համար Թուրքիան պետք է բացի Օսմանյան
կայսրության արխիվները՝ պարզելու այդ ժամանակ տեղի
ունեցածի ճշմարիտ պատկերը⁸¹: Նախաձեռնությունը ողջու-
նել էր նաև ԱՄՆ-ում լույս տեսնող անգլիալեզու «Արմինյոն ռի-
վյուրները», որը հանճանաժողովի ստեղծումը որակել էր որպես
հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման խթան:
Պարբերականի կարծիքով, «Հասարակության տարբերույթ
շերտերի պատկանելով՝ հանճանաժողովի անդամները չափա-
զանց պատրաստված են ու ունեն նշանակալի փորձ, հարցերի
ու գործընթացի հանդեպ խոր ըմբռում: Հանճանաժողովի ձևա-
կերպմամբ, իրենց նպատակն է ստատարել թուրքերի ու հայերի
միջև փոխըմբռնման ու բարի կամքի զարգացմանը և խորախու-
սել Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև հարաբերությունների բա-
րելավումը: Հավատացած ենք, որ այն արժանի է մեր լիակա-
տար աջակցությանը և պետք է կայանալու հնարավորություն
ստանա»⁸²: Իր հերթին Ռայս համալսարանի հասարակական
բաղադրականության Ջեյմս Բեքքերի անվան ինստիտուտի
տնօրեն, Սիրիայում և Իսրայելում ԱՄՆ-ի դեսպան պաշտոնա-

⁷⁸ Ավելի հանգամանակի տե՛ս Ազգ, 18/07/2001:

⁷⁹ Հայաստանի Հանրապետություն, 14/07/2001:

⁸⁰ Նոյսն Տապան, 13/07/2001:

⁸¹ Washington Times, 18/07/2001.

⁸² Armenian reporter, 10/07/2001.

վարած հայազգի դիվանագետ Էդվարդ Ջերեյանի կարծիքով՝ ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը նշանակալի գարգացում է, և տարածաշրջանային կարևոր միտում: Հայ-թուրքական հարաբերությունների գարգացումը, նախկին դեսպանի կարծիքով Հայաստանի անվտանգության համակարգի կայացման երաշխիք է⁸³:

Հանձնաժողովի ստեղծման վերաբերյալ «Առավոտին» տված հարցազրույցում որոշ պարզաբանումներ օժտող թՀՀՀ-ի անդամ Դավիթ Հովհաննիսյանը, նշելով, որ ԱԳՆ ղեկավարությունը տեղյակ էր այս գործընթացին, բայց ինքը մասնակցում է գոտ անձնական նախաձեռնությանը: Միևնույն ժամանակ նա հավելում է. «երբ հանձնաժողովի ստեղծման գաղափարն առաջացավ, Հայկական համագումարի մտաբեր անդամների հետ հանդիպումներից հետո ես հրավեր ստացա նաև Վիեննայի դիվանագիտական ակադեմիայի կողմից»⁸⁴: Ուշագրավ է Դ. Հովհաննիսյանի հիմնավորումը. «Մենք ստում ենք՝ այսինչ երկիրը ընդունեց Հայկական ցեղասպանությունը: Բայց բոլորս էլ գիտակցում ենք, որ վերջնական նպատակը դա Թուրքիայի կողմից Յեղասպանության ճանաչման հարցն է: Եվ եթե բոլոր երկրները ընդունեն, իսկ Թուրքիան չընդունի, ուրեմն՝ մենք ոչնչի չենք հասեր»⁸⁵: Ըստ նրա, վերջին հաշվով հանձնաժողովի գոյության և ստեղծման իմաստը երկու պատկերյալների համար երկխոսության հնարավորություն ստեղծելն է: Հովհաննիսյանի կարծիքով հաշտեցման հարցը ըխում է հայտնի պետության շահերից. «Այս գործընթացը ամբողջ հայ ազգի՝ թե՛ Սփյուռքի, թե՛ Հայաստանի շահերից է, սա իմ հստակ և խոր համոզումներն են»: Հանդիպումների գաղտնիության վերաբերյալ նշվեց, որ դրանք եղել են «փակ, որովհետև հայ-թուրքական հարաբերությունները կիզակետային են: Բնական է, ցանկացած ջանքեր այդ հարաբերությունները փոփոխելու, տարբեր արձագանք են ունենալու և հակազդեցություն են ունենալու: Ուստի աշխատանքների փակ լինելը ուղղակի մտահո-

գությունից է: Մենք պայմանավորվել ենք, որ այն, ինչ հրապարակում ենք, դա մեր բոլորի մտեցման սահմաններն են: Կարևորագույն արդյունքը ես համարում եմ այն, որ կարող ենք իրար հետ խոսել առանց արգելված քննարկների: Պարզ է, որ մենք ստում ենք, որ Թուրքիան պետք է ճանաչի Յեղասպանությունը, պարզ է, որ թուրքական կողմն ստում է, որ իրենք չեն կարող ճանաչել Յեղասպանությունը: Բայց մեր մտեցումն այն է, որ չի կարող կասկածի տակ դրվել Յեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունը Թուրքիայի կողմից»⁸⁶: ԹՀՀՀ-ի անդամները հանձնաժողովի կայացման սկզբնական շրջանում անմիջականորեն ավելի համայն էին հանդես գալիս ընդդիմադիր մամուլի միջոցներով, դատելով հարցերի բովանդակությունից անգամ կարելի էր եզրակացնել, որ այդ լրատվամիջոցների ներկայացուցիչները ավելի իրազեկ էին ԹՀՀՀ-ում ընթացող գործընթացներից: Հանձնաժողովի մեկ այլ անդամի՝ Ալեքսանդր Արզումանյանի «Առավոտ» օրաթերթին տված հարցազրույցից պարզ է դառնում, որ վերջինս խոստովանեց պատասխանել այն հարցին, թե արդյո՞ք իր անդամությունը պարտադրվել է ԱՄՆ-ի «Խոշորատուղարության կողմից, ասելով սոսկ, որ իր ունեցած տեղեկատվությամբ «այդ հարցերն ամիսներ շարունակ քննարկվել են Ռոբերտ Քոչարյանի և Վարդան Օսկանյանի հետ: Ինձ առաջարկվել է մաս կազմել այդ հանձնաժողովին արդեն այդ բոլոր համաձայնություններից հետո: Առաջարկն արվել է Ամերիկայի հայկական համագումարի և Վիեննայի դիվանագիտական ակադեմիայի կողմից, որի շրջանակում և կազմակերպվել էր մեր առաջին հանդիպումը»⁸⁷: Իր տեսակետն ամրապնդելու համար նշեց Ա. Արզումանյանը, որ ՀՀ նախագահի խոսնակի ու ԱԳՆ հայտարարությունները միմյանց հակասում էին: Նախագահի խոսնակի հայտարարության մեջ ասվում է, թե ի սկզբանե տեղյակ են լիզել, բայց չեն մասնակցել հանձնաժողովի ձևավորմանը: Իսկ արտոգործնախարարության խոսնակի հայտարարության մեջ ասվում է, թե իրենք բացարձակապես որևէ առնչություն չունեն

⁸³ Statement by Ambassador Edward Djerejian, Director of the James A. Baker Institute for Public Policy, Rice University, September 5, 2001.

⁸⁴ Առավոտ, 14/07/2001:

⁸⁵ Դույն տեղում:

⁸⁶ Առավոտ, 14/07/2001:

⁸⁷ Ավելի հանգամանալի ան՝ Առավոտ, 21/07/2001:

ՅՌ-ՀՀ-ի ստեղծման հետ: Ըստ հանձնաժողովականի, դա չի համապատասխանում ճշարտությանը: Հայ հասարակությունում է ՁԼՄ-ներում հանձնաժողովի նկատմամբ արտահայտած բացասական վերաբերմունքը նա պայմանավորեց այն իրողությամբ, որ «թե՛ Բուչարյանը, թե՛ Օսկանյանը որոշեցին շատ չեզոք արտահայտություններով սահմանազատել այս հանձնաժողովից»: Այս առումով նախկին արտգործնախարարն ասաց, որ Օսկանյանի և Հայկական համագումարի ղեկավարության միջև կա մշտական հաղորդակցություն անգամ շաբաթական մի քանի անգամ հեռախոսազրույցներ են լինում, շվիում կա նաև ֆաքսի միջոցով, այսինքն հայաստանյան իշխանությունների համար տեղեկատվական բաց չպիտի լիներ: Իսկ իշխանամետ կուսակցությունների հայտարարությունները, թե հանձնաժողովի անդամները «հանգամանքից գուրկ են» և «փերնակոչ» ստացավ այն պատասխանը, որ գրպանային կուսակցություններն իրավունք չունեն նման քարոզչություն տանելու. «Իմ «հանգամանք» այն է, որ ես Ալեքսանդր Արզումանյանն եմ: Ես որպես անհատ եմ հանդես գալիս այս հանձնախմբում՝ որպես նախկին արտգործնախարար, մասնագետ, փորձագետ և չեմ ներկայացնում իմ կուսակցությունը: Հաշվի է առնվել, որ քուրթական կողմը ճուշտագույն քննարկացված է նախկին դիվանագետներով և մասնավորապես նախկին արտգործնախարարով»⁸⁸: Կոչ արվեց, որ ՀՅԴ-ն մասնակցի խմբի աշխատանքներին. «Դաշնակցությունը կարող է դիմել իր իսկ պաշտպանած նախագահին և պահանջել, որ նրա կամ արտգործնախարարի առաջարկությամբ իրենց ևս ներգրավեն այդ հանձնախմբում»⁸⁹: Ա. Արզումանյանը գիտակցում էր, որ հանձնաժողովը չի կարող փոխարինել միջպետական մակարդակի շփումները և կրկին նարկայացնում է իրենց նպատակները, որոնք հանգում են երկու ժողովուրդների միջև սուղա խնդիրների և կարծարտիպերի վերացմանը: Ա. Արզումանյանի կարծիքով, «կարող են սեղանի շուրջ նստել Թուրքիայից և Հայաստանից քաղաքացիներ և առանց որևէ տարրի, առանց պե-

տական պաշտոնյայի պատասխանատվության բեռ կրելու՝ քննարկել ցավալի հարցեր և երկուստեք ընդունելի լուծումներ որոնել»: Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ հանձնաժողովի անդամների տարակարծությունները Արզումանյանը համարեց հաղթահարելի, վերահաստատելով իր այն պնդումը, որ «մոտեցումն այսպիսին է՝ հայկական կողմն ասում է. «Սա փիղ է»*, քուրթական կողմն ասում է, որ այդ փիղն այլ անվանում ունի: Եվ ոչ թե խուսափում ենք խոսել այդ մասին, այլ մոտեցումները տրամազոթրեն հակառակ են... Եթե մենք ընդգրկվենք երկխոսության մեջ՝ եղե՞լ է արդյոք Յեղասպանություն, թե՞ ոչ, դա ի սկզբանե կենչանակի, որ մենք պատրաստ ենք ընդունել և հակառակ կարծիքը: Այսինքն, մենք ոչ թե դավաճանում ենք Յեղասպանության ճանաչման գործընթացին (ինչպես գրում են որոշ լրատվամիջոցներ), այլ՝ ընդհակառակն, խուսափելով այդ հարցի մասին խոսելուց՝ մենք հստակ արտահայտում ենք մեր այն մոտեցումը, որ դա իրողություն է, պատմական փաստ և այդ մասին քննարկումներն անիմաստ են... Հայ-քուրթական պետական հարաբերությունների շրջանակներում է, որ Յեղասպանությունը պետք է ճանաչվի: Բնականոն հարաբերություններ ունենալուց հետո Թուրքիան ժամանակի ընթացքում ստիպված կլինի գալու այն եզրահանգմանը, որ Յեղասպանությունը չճանաչելը խոչընդոտում է այս տարածաշրջանի ընդհանուր զարգացմանը»⁹⁰: Հանձնաժողովականը պատմաբաններին առաջարկեց հետևյալը. «Ըագմիցս թերթերում հայտարարվել է, որ Թուրքիայի կառավարությունը բացել է Օսմանյան արխիվները: Իմ խորին համոզմամբ, մեր հանձնաժողովը կարող է նպաստել, որ մի խումբ գիտնականներ կարողանան այցելել և տեսնել՝ իրոք բոլոր փաստաթղթերը հրապարակվա՞նք են, թե՞ կան գաղտնի մնացած կամ ոչնչացված արխիվներ»⁹¹:

* Կանադական «Գլոբ ենդ մեյ» օրաթերթի բնորոշման, հանձնաժողովի անդամների մի սեմյակում փոխ ընկերակցությամբ նստած անձից են, որոնք չեն ցանկանում խոսք բացել իրենց միջև նստած փոխ վերաբերյալ:

⁹⁰ Member of Armenian-Turkish reconciliation commission explains its role, BBC Monitoring Service - United Kingdom, 23/07/2001.

⁹¹ Առավոտ, 24/07/2001:

⁸⁸ Առավոտ, 21/07/2001:

⁸⁹ Նույն անգամ:

Արխիվները բացելու թուրքական կողմի կեղծ հայտարարությունները նոր չեն: Թուրքական «բաց» արխիվներում աշխատելու սեփական փորձատրայան է անդրադառնում դեռևս 1980-ականներին այնտեղ հետազոտություն կատարած ամերիկահայ պատմաբան Արա Սարաֆյանը: Նրա պրպատումներն քնդգրկել են թուրքական հիմնական արխիվները, սակայն պահանջված փաստաթղթերի մեծամասնությունն չեն ստացվել զանազան պատճառաբանություններով⁹²: Ստացվածներն էլ նոր լույս են սփռել թուրքական կեղծարար գրականության վրա, վեր հանելով մասնավորապես Քամուրան Գյուրունի «Հայկական գործը» աշխատությունում փաստերի կեղծման և միտումնավոր նենգավոխման բազում փաստեր: Սարաֆյանի ուսումնասիրություններն անհանգստացրել են թուրքական կառավարությանը, և նրա հետագա հետազոտական աշխատանքները խափանվել են: Թուրքական «Ակտյուրե» հանդեսին տված հարցազրույցում պատմաբան Մերի Թունչայը նշում է, որ անգամ թուրք պատմաբանների համար արխիվները փակ են. «Արխիվների հետ կապված մեր կողմը մեծ վախի մեջ է... այնտեղ նախապես ուղարկվել են պաշտոնաթղթ սպաներ»⁹³: Հիշ չեն դեպքեր, երբ կարևորագույն տեղեկություններ պարունակող պատմական փաստաթղթեր ուղղակի ոչնչացվել են⁹⁴: Ինչ վերաբերում է գիտական ուսումնասիրությունների համար Թուրքիայի արխիվները բացելու հայտարարություններին, ապա դրանք մտացածին են: Սույն աշխատակարգն ամրագրված է թուրքական օրենսդրության «Պետական գաղտնիքի մասին» 35-րդ հոդվածով, համաձայն որի քաղաքացիների տեղեկություն ձեռք բերելու իրավունքը չի տարածվում նախահանրապետական շրջանին վերաբերող օսմանյան արխիվների վրա: Ի լրումն այս արգելքի, «Համան» թերթը 2002թ. հունիսի 17-ի համարում փաստում է արխիվների անմխիթար

վիճակը, մասնավորապես պրոֆեսոր Յուսուֆ Բյույուքդաղը, անհավանգեղով արխիվների վիճակի մասին, ասում է. «Անոր Թուրքիային... Այսպես որ շարունակվի 50-100 տարի հետո անհնար է լինելու գրել այսօրվա պատմությունը»⁹⁵: Ի դեպ, «Ակօսի» 2002թ. հունիսի 7-ի համարում, պատասխանելով Հրանտ Տիլերի հարցերին, Հայոց ցեղասպանության բանգար-ինստիտուտի տնօրեն, դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը թուրք պատմաբանների ուշադրությունը հրավիրել է այն հանգամանքի վրա, որ վերջին շրջանում թուրքական կողմն անընդմեջ աղմուկ է բարձրացնում, քե Հայաստանի արխիվներն, լլքր, փակ են⁹⁶:

Ռուսական մամուլը նույնպես արձագանքել էր ԹՀՀՀ-ի ստեղծմանը: Ազդեցիկ «Նեգավիսիմայա զագետան» երկու ընդարձակ հոդվածով փորձ է կատարել վերածելու հաշտեցման հանձնաժողովի ձևավորման շարժաթիթերը և հետահար մպատանները: «Արևմտյան փորձագետների մեծամասնությունը այս իրադարձությունը համարեց ամերիկյան դիվանագիտության նշանակալի հաղթանակ: Թուրքական կողմը մեկնաբանում է որպես պաշտոնական Անկարայի արտաքին քաղաքականության տակտիկական փոփոխություն՝ ուղղված, մասնավորապես, այս տարածաշրջանում Թուրքիայի ռազմավարական շահերի առավել արդյունավետ պաշտպանությանը: Արբրեյանում, ինչպես և սպասվում էր, հանձնաժողովի ստեղծումն առաջացրեց բացասական, երբեմն խուճապալից տրամադրություններ: Միանշանակ չլր Հայաստանի և սփյուռքի ազդեցիկ շրջանակների արձագանքը»⁹⁷: Թերթը նաև տեղեկություններ էր հաղորդում այն մասին, որ նախկին արտգործնախարար Ա. Արզումանյանի մասնակցությունը եղել է ամերիկյան կողմի պահանջով, որը հանձնաժողովի ոչ պաշտոնական կազմակերպիչն է և հովանավորը: Ըստ պարբերականի, հանձնաժողովում թույլ է ներկայացված նաև սփյուռքը, ո՛չ Վան Գրիգորյանը, ո՛չ Անդրանիկ Միհրանյանը ԱՄՆ-ի և Ռու-

⁹² Այս մասին ալվիի հանգամանակի ան՝, Ara Sarafyan: The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide, Armenian Forum, 2, no 1, Spring 1999, pp. 35-44.

⁹³ Aktitel, 28/09/2000.

⁹⁴ Ավիի հանգամանակի տե՛ս Ազգ. 14/09/2000:

⁹⁵ Zaman 17/06/2002.

⁹⁶ Agos, 7/06/2002.

⁹⁷ Ազգ. 19/07/2001:

աստատանի հայ համայնքների առաջնորդներ չեն և լայն ժողովրդայնություն չեն վայելում:

ԹՀՀՀ-ի ստեղծումը դրական բնույթով թուրքա-թուրքիայում, սակայն այն ավելի քիչ էր հայտնվում բուրքական մամուլի ուշադրության կենտրոնում⁹⁸: Հարցազրույց տալով «Թըրքիչ դեյիլի ցյուզ» օրաթերթին ԱՄՆ-ում թուրքիայի նախկին դեսպան Նուզհետ Քանդեմիրը հանճնաժողովի ստեղծումը գնահատելով որպես դրական քայլ՝ ակնարկեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ պնդումների անհիմն լինելու մասին, հայտարարելով նաև, որ հանճնաժողովի բուրք անդամները պետի կորդիցացման իրենց գործողությունները Ադրբեյջանի հետ: ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ թուրքիայի դրական բնույթով թուրքիայում ավելի քան խորանցնող էր: Տարօրինակ էր նաև, որ հանճնաժողովի բուրք անդամները միարեքան պնդում էին, որ կողմնի մտտեցումների մեջ ոչինչ չի փոխվել, նշելով, որ եթե հայերը չեն հրաժարվել ցեղասպանության իրենց «մեղադրանքներից», իհարկե չէր փոխվել նաև բուրքական կողմի վերաբերմունքը⁹⁹:

«Թըրքիչ դեյիլի ցյուզ» թերթի հուլիսի 13-ի համարում Մեհմեդ Ալի Բիրանը, անդրադառնալով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցին, դատախեռում է բուրքերի պատվությունը: Մատնանշելով հայերի ձեռք բերած հաջողությունները և նշելով բուրքերի մինչ այդ ձեռնարկած միջոցների անարդյունավետությունը, լրագրողն առաջարկում է հետևյալ երկու տարբերակները. «Առաջինն ամենահեշտն է... շարունակել քննել և ակնկալված աղետի դեպքում բուրք հայիոյանքներ տեղալ Ամերիկայի հասցեին, նշելով նրա անկայուն դիրքորոշումը ու մեր ծառայությունները ՆԱՏՕ-ին: Եթե ավելի խիզախ լինենք,

հետ կկանչենք մեր դեսպանին Վաշինգտոնից «ժողովրդակցություն համար», չէրյալ կհամարենք մի քանի ռազմական առքուվաճառքի պայմանագրեր, զինվորներ կտեղակայեն Հայաստանի սահմանի վրա, կփակենք Ստամբուլ-Երևան օդային ճանապարհը և վերջապես կդիմենք մեզ համար դասական դարձած քայլին, որն է մեր խորհրդարանի զգուշացումը, քն «այդպես անելու դեպքում պատերազմ կբռնվի... Երկրորդ տարբերակն ավելի դժվար իրագործելի է. քանզի կազմակերպվածություն ու համագործակցված աշխատանք է պահանջում, մի քան, որին սովոր չենք: Պետք է կարողանանք համոզել և կոնկրետ օրինակներ և փաստաթղթեր հայթայթել և դրանցով ուժեղացնել բուրքամետ սենատորների և ընդհանրապես քարտուկիների դիրքերն այն աստիճան, որ կարողանան խափանել սոսիալիկայում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման քանաձևի մուտքը Ներկայացուցիչների պալատ: Եկեք բացենք մեր արխիվները, սակայն իսկապես բացենք, ստեղծենք միջազգային անվանի պատմաբանների հանճնաժողով, պատրաստենք փաստագրական ֆիլմեր և դրանք անվճար տրամադրենք աշխարհի հետազոտականներին և համալսարաններին, հանրամատչելի գրքույկներ և տեղեկագրեր հրատարակենք, քաջալերենք հայկական և բուրքական ոչ կառավարական կազմակերպություններին համատեղ հանճնախմբեր կազմելը, դուրացները հայ գրասաշրջիկների այցելությունները մեր տարածաշրջան, և վերջապես փոխանակ խափանելու համագործակցությունը (ինչպես ԹՀՀՀ-ի դեպքում)՝ խրախուսենք հանդիպումները հայ գործարար շրջանակների հետ: Եկեք այս բուրքը աշխարհի վերածենք: Ի՞նչ կասեք: Ո՞ր ճանապարհը կընտրեք»¹⁰⁰: Հրապարակումից կարելի է եզրակացնել, որ բուրքերը հաշտեցման համար նախընտրում են ոչ թե պատմական ճշմարտության բնույթով, այլ պատմության կեղծարարության քաղաքականությունն ու համաշխարհային հանրությանն ապակողմնորոշելը:

Հանճնաժողովի անդամ Գյուլնուզ Աբբանը հայտա-

⁹⁸ ԹՀՀՀ-ի ստեղծման վերաբերյալ բուրքական առաջին արձագանքների համար տե՛ս: M. A. Brand, "Armenians Work, Turks Look On", Turkish Daily News, 14/07/2001. K. İler, "Greece Model Is Used In Setting up Commission Between Turks And Armenia", Turkish Daily News, 13/11/2001. K. İler, "An Historic Step For Both Turks and Armenians", Turkish Daily News, 12/07/2001. S. Kohen, "BarŞ Zamani", Milliyet, 11/07/2001.

⁹⁹ Anadolu Ajansı, 11/07/2001.

¹⁰⁰ Turkish Daily News, 13/07/2001.

ձևեր, որոնք իրենց բովանդակային իմաստով բնորոշելի լինեն Հայաստանի հասարակական, կրոնական, գիտական, քաղաքական շրջանակների, սփյուռքի կարևորագույն ազգային կառույցների համար»¹⁰⁶: Հայ գործիչներին անհանգստացնում էր այն իրողությունը, որ հանձնաժողովը կօգտագործվեր որպես Հայոց ցեղասպանության ժխտման քույրական քաղաքականությունը գործիք և շահարկման առարկա: Եվ այդ մտահոգությունն անհիմն չէր: Անհանգստացած էլի նաև ամերիկահայ համայնքը մի սովոր հատվածը, մասնավորապես «Նյու Յորք Թայմս» պարբերականին եղած իր նամակում ամերիկահայ հայտնի գրող և հասարակական գործիչ Պիտեր Բայարյանը տարակուսանք էր հայտնել հաշտեցման հնարավորության մասին առանց ցեղասպանության փաստի ճանաչման¹⁰⁷:

ԹՀՀՀ-ի ստեղծմանը բռուն արձագանքեցին գիտական շրջանակները: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան ինստիտուտի տնօրեն Լ. Բարսեղյանը նշեց, որ երկխոսությունը չպետք է լինի Հայոց ցեղասպանության փաստի շահարկում, այլ պիտի ուղղակիորեն անդրադառնա Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացմանը¹⁰⁸: 2001 հուլիսի 24-ին ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիայում խնդրո առարկայի քննարկման ժամանակ Լ. Բարսեղյանն ընդհանրացրեց հայ պատմաբանների տեսակետը. որ «ցանկացած երկխոսության հիմքում պիտի դրվի Հայոց ցեղասպանության հետևանքով մեր ժողովրդին հասցված վնասների և կորուստների փոխհատուցման հարցը: Հակառակ դեպքում մենք ակամա հարցականի տակ ենք դնում Յեղասպանության փաստն իսկ»¹⁰⁹: փոխհատուցումը զուտ դրամական արտահայտությամբ հսկայական է՝ 1 միլիարդ 130 միլիոն 930 հազար ֆրանկ՝ 1919 թվականի փոխարժեքով¹¹⁰: Այս գնահատականի հիմքում ընկած է դեռևս 1919-1920թթ. Փարիզում ընթացող հաշտության բանակցու-

րյունների համար պատրաստված Պողոս Նուբարի կողմից գլխավորած Ազգային պատվիրակության և Ավետիս Ահարոնյանի ղեկավարած Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունների ուսումնասիրությունը: Լ. Բարսեղյանը նշեց նաև, որ Հայոց ցեղասպանության հարցը կրում է համազգային բնույթ և չի կարող որևէ կուսակցության, կազմակերպության կամ էլ Հայաստանի կառավարության մենաշնորհը հանդիսանալ¹¹¹: Գիտությունների ակադեմիայում կայացած հանդիպման ընթացքում ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանը ստիպված էր առաջին անգամ հասարակական ճնշման տակ պարզաբանումներ տալ Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական դիրքորոշման մասին: Նա հայտարարեց, որ իր կողմից ղեկավարված գերատեսչությունը, ՀՀ կառավարությունը, առհասարակ մեր պետությունը որևէ մասնակցություն չունեն հանձնաժողովի կազմակերպմանը: Օսկանյանն ավելացրեց նաև, որ մեր արտաքին քաղաքականությունը որևէ տարու չի դնում հայ-թուրքական երկխոսությունների վրա: «Նախկինում մենք ունեցել ենք բազմաթիվ երկխոսություններ տարբեր մակարդակներով, այդ թվում՝ պետական: Այնպես որ, երկխոսության խնդիրը մեզ համար ողջունելի է»¹¹²: ՀՀ արտգործնախարարը ևս մեկ անգամ հաստատեց, որ իրենք տեղյակ են եղել հանձնաժողովի ստեղծման աշխատանքների մասին և սասաց, որ եթե անգամ փորձելիս խաչըղտել, վերջինս միևնույն է, կայանալու էր: Օսկանյանը հնարավոր համարեց այն, որ «նման երկխոսություններով կարելի է անընդհատ հարցը ուշադրության կենտրոնում պահել: Ծիշտ է նաև այն պնդումը, որ հանձնաժողովի գոյությունը լծակ կարող է դառնալ Թուրքիայի ձեռքում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը կասեցնելու համար: Կարծում եմ բոլորս այտուղի համձայն ենք, որ այս հանձնաժողովը ցեղասպանության խնդրի ճանաչման հարցում որևէ տեղաշարժ չի զրանցելու»¹¹³: Դրա-

¹⁰⁶ Ազգ. 01/08/2001:

¹⁰⁷ New York Times, 16/07/2001.

¹⁰⁸ Հայկական ժամանակ, 12/07/2001:

¹⁰⁹ Երկիր, 27/07/2001:

¹¹⁰ Հայաստանի Հանրապետություն, 30/08/2001:

¹¹¹ Հայոց Աշխարհ, 25/07/2001:

¹¹² Ազգ. 25/07/2001:

¹¹³ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան- ինստիտուտի գիտական խորհրդի 2001թ. հուլիսի 24-ի բնղայնված նիստի արձանագրություն No 3, էջ 2:

նից հետո ՀՀ արտգործնախարարությունը շահարկելու էր այն հարցը, որ բուրբերի հետ երկխոսությունը որևէ արդյունք չի տալիս: Իր այս հայտարարությամբ նախարարը ոչ միայն քուղազերծեց ամերիկյան մասնակցությունը բուրբ-հայկական հաշտեցման գործընթացին, այլ նաև սասաց, որ հանձնաժողովի ստեղծման աշխատանքների նկատմամբ որդեգրել են հարկադրված կրավորականություն: Արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը հավանաբար չէր հաշվարկել այն հնւ.բավոր բացասական հետևանքները, որոնք կարող էր իր վրա կրել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը: Հայտարարությունն ապացուցում էր հայկական դիվանագիտության հավկուրությունը. տեղյակ լինելով վարվող գործընթացներին արտաքին քաղաքականության պատասխանատուները չէին էլ ուսումնասիրել այդօրինակ հաշտեցման հնարավոր դրական և բացասական հետևանքները, և քստ երևույթին ՀՀ ԱԳՆ-ն պատրաստ չէր եղել նաև դիմակայելու ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ այդպիսի բացասական հասարակական հակազդեցության: Օսկանյանը կարծիք հայտնեց, որ «միակ հնարավոր ճանաչումն առաջին հերթին ԱՄՆ-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության ընդունումն է, երկրորդը՝ ՄԱԿ-ի: Այնպես որ, վերջապես բուրբերը զգան, որ որևէ դիմադրություն չեն կարող ցուցաբերել նման գործընթացի դեմ»: Համաձայն նախարարի՝ ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը պիտի համարվեր հարաբերությունների քարելավման փորձաքար: Իհարկն ԹՀՀՀ-ի գործունեության քաջաբանիչ հետևանքները, սակայն, ի հայտ եկան ամօկի ուշ: Ընդհանրապես հաշտեցման հանձնաժողովի վերաբերյալ արտահայտված դիրքորոշումները բազմազան էին: «Հայոց աշխարհ» օրաթերթը կարծիք հայտնեց, որ ոչ մի հանձնաժողով հայերին ու բուրբերին չի հաշտեցնելու: Պարբերականը հանգել էր ճշմարտացի եզրակացության, որ հաշտեցման հանձնաժողովի խնդիրը ոչ թե ներքին, ասել կուզի հայկական և բուրբական հասարակությունների, այլ արտաքին սպառման համար է, դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքներով: Հաշտեցման անհնարիցությունն ակնհայտ է բեկուզ այն պատճառով, որ երկուստեք կարևորագույն նշանակություն ունեցող խնդրի, Հայոց ցեղա-

սպանության ճանաչման հարցի շուրջ փոխըմբռնում չկա և չի կարող լինել: Թուրքիայի համար Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրն ընդունել է անհագնացող չափեր, իսկ դրա դեմ անհնար է պայքարել միայն էին մեթոդներով¹¹⁴:

ԹՀՀՀ-ի շուրջ ընթացող բանավեճին զուգահեռ Թաներ Աքչամը «Մոնոլոգ դիպլոմատիկի» հուլիսյան համարում տպագրված «Պաշտոնական պատմության ծնունդը. Հայոց ցեղասպանության արգելված թեման հետապնդում է բուրբ հասարակությանը» վերլուծական հոդվածում վեր է հանում պատմական կեղծարարության խնդիրը: Աքչամը նշում է, որ իր արարքի ողջ արգանատելիության ընդունումը Թուրքիայի համար կնշանակեր, որ ներկայիս պետությունը կառուցած անձանց մի մասը եղել են մարդասպաններ: Այդ իսկ պատճառով գարնանայի չէ, որ «ցեղասպանությանը» եզրը բուրբական հասարակությունը հիվանդագին է ընկալում: Ըստ Աքչամի, Թուրքիայի հիմնադիր Մուստաֆա Քեմալը տասնյակ անգամներ խոսել և դատապարտել է այդ նողկալի կոտորածներն ու պահանջել է հանցագործների պատիժը: Ըստ հեղինակի երկուրորդական առաջնորդները Օսմանյան կայսրության բոլոր կոտորածները վերագրեցին հայերին: Դեռ ավելին, Աքչամը բացահայտում է, որ Քեմալն օգտվում էր հայասպանության մեջ ակտիվորեն ներգրավված գաղմկների ծառայություններից: Տեղահանության գլխավոր կազմակերպիչներից Շուքրու Քալան Մուստաֆա Քեմալի օրոք դարձավ ներքոգործնախարար, իսկ մեկ այլ հայասպան, ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության գլխավոր քարտուղար, Բիթլիսի, սպա Հալեպի նահանգապետ Մուստաֆա Աբդուրախիմ Ռեհոյան ստացավ նախարարի սպա Ազգային ժողովի նախագահի պաշտոնները, Դիարբեքիի գահին Ազիթ Ֆեզին 1922-1923թթ. տարածքային կառավարման նախարարն էր: Հողվածագիրը այնուհետև խոստովանում է, որ ցեղասպանության ճանաչումն ուժեղ հարված կլիներ բուրբական պետությանը, քանզի իրականում հասարակության կարծիք համար կործանարար կլինի այն իրո-

¹¹⁴ Հայոց Աշխարհ, 17/07/2001:

դրությունը, որ պետության հայրերը եղել են բրեական հանցագործներ¹¹⁵։

Հայ հասարակության մեջ հանձնաժողովի նկատմամբ ձևավորված բացասական վերաբերմունքը ստիպեց, որ ԹՀՀՀ-ի հայազգի անդամներն հանդես գան հատուկ հայտարարությամբ՝ ինչը նրանք արեցին 2001թ. օգոստոսի 2-ին։ Նպատակահարմար ենք համարում հայտարարությունը ներկայացնել ամբողջությամբ։

«Անհատական մասնակցության սկզբունքով կազմավորված Հայ-բուրբակյան հաշտեցման հանձնաժողովի գոյությունն արդեն իսկ նոր հնարավորություններ է ստեղծել հայերի և բուրբերի համար։ Ողջ աշխարհի տարբեր կողմերից հայերի մեծ մասը իրենց աջակցությունը հայտնեցին ինչպես հրապարակայնորեն, այնպես էլ անհատապես։

Նրանք ևս համոզված են, որ հայերի ու բուրբերի միջև ուղղակի և կառուցվածքային ձև ունեցող երկխոսությունը՝ մեզ տարանջատող բազմաթիվ հարցերի շուրջ, կարող է հանգեցնել որոշակի առաջընթացի։ Ընդհակառակ ենք ձեր աջակցության համար։

Անպատեհի չէր նաև որոշ կուսակցությունների քննադատությունը։ Բայց հուսով ենք, որ նրանք ժամանակ կհատկացնեն ծանրութեթև անելու իրենց տեսակետները և մեզ ենարավորություն կտան գործելու։ Մեզ քննադատողներին խնդրում ենք նաև որոշակիացնել, թե ինչ են արել իրենք և ինչ են մտադիր անելու մեր գործունեության առաջնքը դարձած խնդիրների առնչությամբ, ինչ ուղի են տեսնում մեր ժողովրդի ապագան առավել ապահով դարձնելու համար։ Նման քննարկումը չափազանց ուշացել է։

Գնահատում ենք ձեր ըմբռնումը, որ քննարկումների սկզբնական դյուրագգաց փուլերը պետք է փակ ընթանային։ Այժմ, երբ հանձնաժողովն արդեն ստեղծվել է, կփորձենք մեր հնարավորությունների սահմաններում պատասխանել ձեզ մտահոգող բազմաթիվ հարցերին, որոնց լուծումը պարտադիր

է մեր ընդհանուր նպատակներն իրագործելու համար։

Թույլ տվեք առաջին հերթին կորականապես հայտարարել, որ սա «պատմական հանձնաժողով» չէ։ Հայոց ցեղասպանության վավերականությունը փիճարանության առարկա չէ. դա միջազգայնորեն ընդունված փաստ է։ Այնուհետ է նաև, որ իրավական, հոգեբանական և քաղաքական հարցերը, որոնք ծնունդ են առել այս փաստից, վաղուց ի վեր կարտու են օսցիտնայ և կառուցողական քննարկումների։ Ուղղակի երկխոսության բացակայությունը ավելի է բարդացնում վիճակը։ Կասկածից վեր է նաև այն, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը ինքնին կարևոր է։ Յուրաքանչյուր պետություն պետք է ներկայացնի իր պաշտոնական որոշումը այս հարցի վերաբերյալ։ Դա վճռորոշ գործընթաց է, որին, սակայն, հաշտեցման այսօրինակ ջանքերը ոչ մի կերպ չեն խոչընդոտում։

Համաձայն ենք նրանց հետ, ովքեր ասում են, որ իրական հաշտեցում չի կարող լինել, քանի դեռ բուրբերը չեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը։ Հարցն այն է, թե որն է այս արդյունքին հասնելու լավագույն տարբերակը։ Ըստ մեզ, հաշտեցումը գործընթաց է, և ոչ թե իրադարձություն։ Հանրությանը ներկայացրած մեր գործունեության հիմնական սկզբունքները այս առումով ինքնին շատ խոստում են։

Այդպիսի մեծամիտ չենք, որ մտածենք, թե Հանձնաժողովի անդամները լավ գաղափարների կամ լուծումների մեծացնողի ունեն, և բացարձակապես չենք ենթադրում, որ այս մարմնի գործունեությունը կարող է փոխադրվել հայ-բուրբական պետական ուղղակի կապերը։ Հանձնաժողովի առաջին համաձայնեցված քայլը եղել է այոց խորհուրդները լսել և դրանք հաշվի առնելը։ Միաժամանակ հավատացած ենք, որ Հանձնաժողովի գործունեությունն առաջին քայլն է, որը օրինակ կծառայի մեզն ջանքերը քաջալերելուն և այլ նախաձեռնություններ խրախուսելուն, որոնք նպատակը անցյալը վերլուծել է և ապագան բարելավելը։

Հայ ժողովուրդը այդև չի հավատում դեմագոգների սուտ խոստումներին։ Դրանց կեղծիքը բացահայտվել է։ Նույնը վերաբերում է նրանց, ովքեր հավատացնում են, թե ինչ-որ

¹¹⁵ Ազգ. 2/08/2001։

երրորդ երկիր մի կողմ կզնի իր ազգային շահերը և կստիպի թորքիային հաշտվել: Հայ պատմաբանները փաստում են, որ այս միամիտ հավատը չվրկեց մեր ազգին 19-րդ դարում և 20-րդ դարասկզբում:

Հայոց ցեղասպանության հարցը միակ խնդիրը չէ, որը տարանջատում է հայերին և բուրքերին: Մենք մտադիր ենք կատարել խոր ուսումնասիրություններ, ճշտել տարբերությունները և որոնել ընդհանուր եզրեր: Հարգանքով ենք վերաբերվում հանճանաժողովի անդամ մեր գործընկերներին և հավատում ենք, որ նրանք արժանի են փստահության՝ փոխըմբռնում ենք այս գործընթացում ներգրավվելու համար:

Հանճանաժողովին մաս կազմելով իբրև չորս առանձին անհատ՝ մենք գործում ենք որպես միասնական թիմ: Մեր կրթությունն, աշխատանքային փորձն ու ներկայիս գրադմունքները տարբեր են: Այնպիսով, որ մեզ արդար հնարավորություն է արվելու երկու ժողովուրդների հաշտեցմանը միտված քայլ անել՝ որևէ հավակնություն չունենք ներկայացնելու ողջ հայությունը կամ Հայաստանի կառավարությունը: Հայաստանի դեկավարները ազնվորեն հաստատեցին, որ իրենք տեղեկացվել են գործընթացի մասին, և իրավաբանները հայտարարեցին, որ սա կառավարությունների նախաձեռնությունն է:

Այսուհանդերձ, շնորհակալ ենք տարբեր կողմերից մեզ ցուցաբերած աջակցության համար: Հուսով ենք, որ մեր ջանքերը կնպաստեն պաշտոնական հարաբերությունների բարելավմանը, ինչը համարում ենք շատ ավելի կարևոր:

Դեռևս ստույգ չէ, րե երբ կհամալրվի մեր կազմը, բայց համամիտ ենք, որ հարկ է ավելի շատ մարդ ներգրավել: Մենք ակնկալում ենք առաջընթաց և հաջողություն, որոնց հիմքը համարում ենք մեր առաջին քայլը: Այն արդեն արվել է:

Հանճանաժողովի անդամներ՝ Ալեքսանդր Արզումանյան, Դավիթ Հովհաննիսյան, Վան Գրիգորյան, Անդրանիկ Միհրանյան»¹¹⁶:

ԹՀՀՀ-ի անդամները, հրապարակելով հայտարարու-

թյունը, կարծես չտեսնելու են տալիս հասարակական հակազդեցության այլիքը, հայտարարելով, որ հայերի մեծամասնության կողմից աջակցություն են ստանում, մինչդեռ մամուլի հրապարակումները և բողոքոված հասարակական քննարկումները լրիվ հակասակն են վկայում: Հեզկելով ավանդական կուսակցությունների մոտեցումները, ԹՀՀՀ-ն սուտ խոստում տվեց հետագայում ավելի հրապարակային գործելու: Առանձնակի տարավուսանք էր առաջացնում այն, որ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հանճանաժողովականները հանդես էին գալիս ոչինչ չնկատողի դերում. մի կողմից նրանք հայտարարում էին, որ Հայոց ցեղասպանության վավերականության հարցը վիճարանության առարկա չէ, մյուս կողմից նրանց բուրք հանճանաժողովական գործընկերները ամենուրեք բնրկահարում էին, որ ցեղասպանության փաստը չեն ճանաչելու անգամ մահվան սպառնալիքի տակ: Ավանդական կուսակցություններին դեմագոգիա և կեղծարարություն վերագրելով, հանճանաժողովի անդամները, քողարկված կերպով, նրանց վրա են դնում 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարասկզբի հայության ողբերգության համար պատասխանատվությունը՝ մեղադրելով նրանց ազգային շահը այլ պետություններին ծառայեցնելու մեջ, մինչդեռ իրենք իսկ չէին ցանկանում նկատել, որ ծառայում են ոչ քև հայ ժողովրդի շահերին, այլ մասնական կողմում են տարածաշրջանում ամերիկյան քաղաքականության իրականացմանը:

Միևնույն ժամանակ «Կալիֆոռնիա կուրիերի» խմբագրականում մտավախություն էր հեշում առ այն, որ «Թորք-հայկական հաշտեցման հանճանաժողովի» կազմությունը կարող է պառակտել հայերին և հակամարտություն ստեղծել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում գործող հայկական լորրենգի երկու կազմակերպությունների՝ Ամերիկայի հայկական համագումարի և ՀՅԴ- Հայ դատի հանճանաժողովի միջև: Փաստորեն այս հոռետեսական մտավախությունը դարձավ իրականություն: Ա. Արզումանյանի այն հայտարարությունը, որ ԱՄՆ-ի հայկական համայնքում չկա երկվեղկում, պարբերական հիմք էր տվել պնդելու այն, որ «պր. Արզումանյանի ակնարկները ցույց են տալիս, որ հակառակ նախկինում գրա-

¹¹⁶ Ազգ. 2/08/2001:

ղեցրած իր բարձր պաշտոնին և ՀՀԿ-ի նախագահ լինելուն, նա գաղափար անգամ չունի Հայաստանում և սփյուռքում տեղի ունեցող զարգացումներից: Նրանք, ովքեր անցյալում աշխատել են նրա հետ, վկայում են, որ և՛ որպես ՄԱԿ-ում ղեկավար, և՛ որպես արտգործնախարար աշխատելիս նա նույնքան անտեղյակ էր ինչպես հայաստանյան, այնպես էլ միջազգային անցուղաորձերից: Թվում է, թե հակառակ տարիների փորձի նրա գիտելիքներն այնքան էլ չեն ավելացել: Այս պարոնի տգիտությունն առանձնապես մտահոգիչ է, քանի որ որպես արտգործնախարար ինքն էր Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ բանակցում Ղարաբաղի և այլ կարևոր հարցերի շուրջ: Չավագանց անհանգստացնող է այժմ այն փաստը, որ նա այն չորս հայերից մեկն է, որոնք հանձնաժողովում ընտրված են բանակցելու փորձառու բուրքերի հետ»¹¹⁷: Ըստ այդմ առաջարկվում էր հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Բաչարյանին խորհրդակցական ժողովի հրավիրել շահագրգիռ կողմերին և «Հանձնաժողովի» հայ անդամներին, առաջն առնելու համար ներհայկական հետագա պատակառումների¹¹⁸: Ամերիկահայերի պառակտվածությունը փաստեց Վան Գրիդյանը, ըստ որի «Ամերիկահայերն արդեն պառակտված են... և ավելի նշանակալի է այն փաստը, որ Ամերիկայի հայկական ազգային կոմիտեն (ANCA) սկսել էր համայնքի հիմնական հոսանքից և Համագումարից իրեն հեռացնել դեռ շատ ավելի վաղ, քան հրապարակվեց հանձնաժողովի ստեղծման մասին հայտարարությունը»¹¹⁹: Նա նշեց. «Համագումարին մեղադրում են ավետարանական լինելու մեջ՝ բոլորին ընդգրկելու մեր մեծ եռանդի պատճառով: Սակայն, ճիշտ այնպես, ինչպես ժամանակին Համագումարը հրաժարվեց պատանդ լինել, երբ ՀՅԳ-ն կապերը խզեց Համագումարի հետ տարիներ առաջ, նույնպես էլ հիմա մենք գտնում ենք, որ ամերիկահայերի գզգի մեծամասնությունը չի կարող այսօր պատանդ դառնալ ՀՅԳ-ի ղեկավարությանը: Մեր օրակարգի խնդիրները հրապարակայնորեն ներ-

¹¹⁷ Ազգ. 01/08/2001:
¹¹⁸ Նույն տեղում:
¹¹⁹ Ազգ. 22/08/2001:

կայացված են, և մենք շարունակում ենք ողջունել Ամերիկայի հայկական ազգային կոմիտեի (ԱՀԱԿ) հետ մեր համագործակցության հնարավորությունը: Ընտրությունն իրենցն է՝ կցանկանա՞նք արդյոք համագործակցել, թե՞ ոչ»¹²⁰: Ի պատասխան ԱՀԱԿ-ն հրապարակ հանեց տեղեկություն այն մասին, որ դեռևս 1992թ. Սպիտակ տանը կազմակերպված հանդիպման ընթացքում Ամերիկայի հայկական համագումարի հոգաբարձուների խորհրդի նախագահ Հրայր Հովհանյանը նախկին նախագահ Բուշի կառավարության բարձրաստիճան պաշտոնյաներին ասել է, որ «Հայոց ցեղասպանությունը քաղաքական հարց չէ, այլ՝ պատմաբանների ուսումնասիրության խնդիր»: Ազգային կոմիտեի անդամները չլին մտապահ անգամ, որ 1996 թ. հունիսին ԱՀՀ-ն որևէ ձևով չի աջակցել Ռադանովիչ-Բոնյոր ուղղմանը, որը ներառում էր կրճատել ԱՄՆ-ի օգնությունը Թուրքիային, քանի դեռ վերջինս մերժում է Հայոց ցեղասպանությունը: ԱՀԱՀ-ին մոտ կանգնած աղբյուրները պնդում են, որ 2000թ. հունիսի 12-ին Համագումարի ներկայացուցիչներն առանձին հանդիպել է Ներկայացուցիչների պալատի խոսնակ Դենիս Հասթերիի հետ և քննարկել այն հարցը, թե «ինչու Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը չպետք է դառնա Կոնգրեսի քննարկման քննա»¹²¹:

Հատարակական հակազդեցությանն ի պատասխան, ԹՀՀՀ-ի անդամներից երկուսը՝ Ամերիկայի հայկական համագումարի տնօրենների խորհրդի նախագահ Վան Գրիգորյանը և Մուսկվայից քաղաքական հայտնի վերլուծաբան Անդրանիկ Միրբանյանը «Կոտուկ» ինտերնետային ցանցի անցկացրած հարցազրույցում պարզաբանեցին հանձնաժողովի ստեղծման՝ հանրությանը հետաքրքրող մի քանի հարցեր: Չնայած խոսակցություններ էին պատվում, որ ԹՀՀՀ-ի անդամները նշանակվել են ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտի անմիջական պնդմանը, նրանք հարցազրույցի ընթացքում նշեցին, որ հանձնաժողովի բոլոր չորս անդամներն այս հարցի վերաբերյալ մեկ կարծիքի են հանգել, նրանց ընտրության արդյունք է բազմաթիվ գրույցների, միմյանց թվ ճանաչելու և տարիների համատեղ աշխա-

¹²⁰ Ազգ. 22/08/2001:
¹²¹ Ազգ. 18/10/2001:

տանքի: ԹՀՀՀ-ի անդամների ընտրության առումով սովորաբար հետևյալը. «Մենք ընտրեցինք հետևյալ նվազագույն չափանիշները հանձնաժողովի հայ անդամների ընտրության համար. հանձնաժողովի անդամը պետք է ունենան միջազգային և ազգային քաղաքական գործունեության նշանակալի փորձ, ազատորեն տիրապետի անգլերենին, պատրաստ լինի համատեղ բիմային աշխատանքի»¹²²: Փաստորեն հանձնաժողովի անդամները խոսափեցին հարցին ուղղակիորեն պատասխանելուց և հայ-բուրքական հաշտեցման գործընթացում ԱՄՆ պետդեսպարտամենտի ներգրավվածությանն անդրադառնալուց: Ի դեպ, երկու հանձնաժողովականներն էլ կարծիք հայտնեցին, որ հանձնաժողովի անդամների քվային անհավասարությունը կվերանայվի ապագայում: Հանձնաժողովի անդամներն անդրադարձան նաև իրենց բուրք գործընկերների հայտարարություններին: ԹՀՀՀ-ի անդամները տարակուսանք հայտնեցին ՀՅԴ բացասական դիրքորոշման առիթով, նշելով, որ Հայաստանի քաղաքական էլիտայի համարյա բոլոր ներկայացուցիչները տեղյակ են եղել սկսված գործընթացներին: Հանձնաժողովի անդամները համոզվումք հայտնեցին, որ դաշնակցությունն ամեն կերպ փորձել է շահարկել այդ հնարավորությունը. «հանձնաժողովի ստեղծման վերաբերյալ ՀՅԴ անմիջական և չդադարող արձագանքներից մեկը Հայաստանի արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանի հրաժարականը պահանջելն է և նրան իրենց կուսակցության անդամներից մեկով փոխարինելը: Այս քաղաքական մարտավարության սկզբնական հիմքն այն կեղծ մեղադրանքն է, որ արտաքին գործերի նախարարը գիտեր հանձնաժողովի մասին՝ նախքան դրա ստեղծման շուրջ արված հայտարարությունը, իսկ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը՝ ոչ: Երբ նախագահի խոսնակն արդարացիորեն նշեց, որ նախագահն, անշուշտ, գիտեր հանձնաժողովի ստեղծման մասին, ՀՅԴ-ն նոր հիմքեր մշակեց արտաքին գործերի նախարարին քննադատելու համար: Հանձնաժողովում ընդգրկված հայերը պետք է վեր լինեն

նման մարդ, կողմնակալ վարքից, որպեսզի այս նախաձեռնությունը հաջողություն ունենալու որևէ հնարավորություն ունենա: ՀՅԴ ղեկավարությունը տեղեկացվել էր հանձնաժողովի ստեղծման մասին՝ նախքան այդ առնչությամբ պաշտոնական հայտարարությունը: ՀՅԴ ղեկավարությանը մասնավոր հանդիպում ունենալու առաջարկ է արվել, որպեսզի նրանք կարողանան իրենց վերաբերմունքը հիմնել փաստացի տեղեկատվության վրա: Փոխարենը, ՀՅԴ ղեկավարությունն ընտրեց սկզբում նախահարձակ լինելու, ապա միայն՝ հարցեր առաջարկելու ուղին, և ղեռն չի ընդունել հանդիպման մեր առաջարկը: ...Մենք կրկին պատրաստ ենք հաշտության ՀՅԴ հետ, բայց, միաժամանակ, այն կարծիքին ենք, որ բոլոր հայերը և, իհարկե, այս ձեռնարկի փորձը, չպետք է կույ գնան կուսակցականամետ քաղաքականությանը»¹²³: Ի պատասխան այն հարցի, արդո՞ւք ՀՅԴ-ն Հանձնաժողովի ստեղծման մասին տեղեկացել է «Նյու Յորք քայմսի» հրատարակչությունից ընդամենը մի քանի ժամ առաջ հնչեց հետևյալ պատասխանը. «Երբ հանձնաժողովը հանդիպում էր ԺՆԼՈՒՄ, մենք ղեռ չունեինք համաձայնություն գործունեության հիմնական սկզբունքների, ինչպես նաև հանձնաժողովի ստեղծման վերաբերյալ հայտարարություն անելու մասին: Երբ համաձայնության չհասնեինք, գործընթացը կմնար գաղտնի մեր նախնական համաձայնության համապատասխան: Երբ համաձայնության հասանք, և նախքան հայտարարելը հանձնաժողովի ստեղծման մասին, արվեցին հայտարարության վերաբերյալ: Ի պատասխան, մեզ հաջորդ օրը հեռաձայնեցին, և ՀՅԴ ներկայացուցիչը շնորհակալություն հայտնեց տեղեկացնելու համար: Բովանդակային քննարկում տեղի ունեցավ, հանդիպման մտտավոր ամսաթվերը նշվեցին: Յավեր, ինչպես արդեն սովոր, ՀՅԴ-ն/ԱՀԱԿ-ն ընտրեցին գործելու այլ ուղի և հետամտու չեղան պայմանավորված հանդիպմանը: Կցանկանայի նաև նշել, որ սա շատ բարդ

¹²² Ավելի համազումնակի հարցազրույցը տե՛ս, Ազգ 17/08/2001:

¹²³ Ազգ 17/08/2001:

հարց է: Բացի վերոհիշյալից, ՀՅԴ վարչության անդամներից մեկը տեղյակ էր Վիեննայի հանդիպումներից, որոնք նախորդել են ԺՆԿի հանդիպմանը և հանձնաժողովի ստեղծման հայտարարությանը: Այս ամձը կամ չի հայտնել ունեցած տեղեկությունն իր գործընկերներին, կամ նախընտրում է չընդունել այս հանգամանքը այս պահին»¹²⁴: Այնքան էր, որ հանձնաժողովի անդամների պատասխանները աչքի էին ընկնում առանձնակի ինքնավստահությամբ և ԹՀՀ-ի անդամները հաշտեցումը գործընթաց և ոչ թե իրադարձություն էին համարում ընչեղով, որ գիտակցում են, գործընթացը ձախողման համար ավելի շատ պատճառներ ունի, քան հաջողության, բայց հավատում են իրենց գործին: Հարցազրույցի ընթացքում մի քանի անգամ խուսափելով պետդեպարտամենտի մասնակցության հարցի արժարժումից, նրանք անդրադարձան ցեղասպանության ճանաչմանը, առաջ քաշելով լավատեսական, անգամ իդեալիստական ծրագիր. «Եթե մեզ հաջողվի համոզել թուրք քաղաքացիական հասարակության առաջատար անդամներին, որոնք բոլորն էլ սերտորեն կապված են իրենց երկրի վերնախավի հետ, որ Հայոց ցեղասպանության ընդունումը բխում է հենց Թուրքիայի շահերից, ապա սա կլինի մեր երկու ժողովուրդների և երկրների հաշտեցման համար ամենակարճ ճանապարհը: Հանձնաժողովի թուրք անդամների միջոցով և նրանց հետ մենք ամփոփանք մուտք կունենանք թուրքական վերնախավ և լայն հասարակություն՝ Հայոց ցեղասպանության ընդունման համար նրանց նախապատրաստելու համար»: Չախողման նախապայմանը դա թուրք հասարակության և պետության անպատրաստությունն է, քանզի արդեն մի քանի սերունդ դաստիարակվում է պաշտոնական աչառու քարոզչության հիման վրա¹²⁵:

* * *

Հանձնաժողովն իր աշխատանքները շարունակեց մաս 2001 թվականի սեպտեմբերի 11-ի անարեկչական գործողություններից հետո: Աշխարհը բեակոխել էր նոր փուլ, վերլուծա-

բանները պնդում էին, որ համաշխարհային քաղաքական գաղափարները այնքա նախկին հունով չեն ընթանա, և տիրապետող էր դառնում այն մտայնությունը, որ անարեկչությունը վերափոխեց միջազգային հարաբերությունների և աշխարհակարգի մասին եղած պատկերացումները: Սեպտեմբերի 11-ից հետո Թուրքիան հայտնվեց արտաքին քաղաքական ակտիվության նոր զալարում: Մարեկչությանը հաջորդող երկու օրերի ընթացքում, երբ Միացյալ Նահանգները հարցախարում էր լառուք, թուրքական արտաքին քաղաքական գերատեսչությունը և պետական ատյանները ձեռնպահ մնացին ցամակացած տեսակի հայտարարություններից: Սակայն արդեն սեպտեմբերի 13-ին CNN հեռուստաընկերությանը տրված հարցազրույցում Թուրքիայի վարչապետ Բյուլենք Էջևիրը հայտարարեց, որ Թուրքիան անվերապահ կպաշտպանի ՆԱՏՕ-ի բոլոր քայլերը¹²⁶: Նույն օրը մամուլի աստի ընթացքում, Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Չենք իր պետության լիակատար աջակցությունը հայտնեց ԱՄՆ-ին և Հյուսիս-ատլանտյան դաշինքի երկրներին, նրանց հետագա գործողություններում¹²⁷: Հոկտեմբերի 1-ին թուրքական խորհրդարանի ուղղված ծրագրային ելույթում նախագահ Ահմեդ Նեյզեթ Սեզերը հայտարարեց, որ ձևավորված պաշտոնական տեսակետն անփոփոխ է մնում. «Թուրքիան ամբողջությամբ պաշտպանելու է Միացյալ Նահանգների ցանկացած քայլը»¹²⁸: Այս ամենից հետո Թուրքիան իրեն ազատ և ավելի ակտիվ գործելու հնարավորություն ընձեռեց¹²⁹:

Սեպտեմբերի վերջը նշանավորվեց ԹՀՀ-ի սեպտեմբերի 23-25-ը Մտամբուլում կայացած հանդիպմամբ, որին ներկա էին հանձնաժողովի բոլոր անդամները: Հանձնաժողովականները նշեցին, որ սեպտեմբերի 11-ի անարեկչական գործողությունից հետո առավել քան կարևորվում է իրենց առարելու-

¹²⁶ Ավելի հանգամանալի տե՛ս <http://www.mfa.gov.tr/grupa/ab/interview.eccevit.htm>:

¹²⁷ Տե՛ս <http://www.mfa.gov.tr/grupa/aa/REMARKS%20OF%20CEM.htm>:

¹²⁸ Տե՛ս <http://www.mfa.gov.tr/grupe/ca/ea010.01>:

¹²⁹ Տե՛ս <http://www.mfa.gov.tr/grupa/ab/ccms.htm>:

¹²⁴ Ազգ 17/08/2001:

¹²⁵ Ազգ, 22/08/2001:

քյունը: Քննարկվեց հանձնաժողովի մեկյան հանդիպումից հետո ունեցած առաջընթացը, կատարվեց մամուլի հրապարակումների վերլուծություն, ընդունվեց մամուլի հետ առնչությունների «կառուցողական սկզբունքները»: Հանդիպումներ կազմակերպվեցին բուրբակյան հասարակության տարրեր շերտերի հետ՝ քննարկելով խնդրո առարկայի նկատմամբ հայերի ու բուրբերի մտայնումները: Ընթացակարգային հարցերի շրջանակում հանձնաժողովը որոշեց իր հաջորդ՝ Նյու-Յորքում կազմակերպել հանդիպման օրակարգը: Քննարկվեց նաև ԹՀՀՀ-ի յանալիք հանդիպման օրակարգը: Քննարկվեց նաև ԹՀՀՀ-ի հայ անդամների թվի ավելացման խնդիրը: Որոշում էր ընդունվել դիմել Աճցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին իրավական խնդիրների շուրջ սեմինար կազմակերպել խնդրանքով, որը պիտի ներառեր նաև հաշտեցման միջազգային մոդելների քննարկում: Ուսումնասիրվել էր հաշտեցման հետ կապված հոգեբանական խնդիրների հետազոտական աշխատանքային խմբի ձևավորման հնարավորությունը, ԹՀՀՀ-ի քարտուղարության և համացանցային կայքի ստեղծումը, ինչպես նաև գաղափարային քաղաքականությունը¹³⁰:

Համաձայն «Ազգի» տեղեկատվության, հանդիպումը կազմակերպվել էր «Թուրքիայի տնտեսական և սոցիալական ուսումնասիրությունների հիմնադրամի» (հանդիպման ամփոփիչ եզրակացությունը տեղակայված է վեբընչայ կազմակերպության համացանցային էջում - ԱԱ), և Թուրք-հայկական գործարարության զարգացման կոմիտեի համատեղ ջանքերով¹³¹: Հանդիպմանը, բացի հանձնաժողովի անդամներից, հրատարակության զարգացման միևնույն հրապարակ, ինչպես նաև լրագրողներ: Համաձայն միևնույն հրապարակ, ինչպես նաև լրագրողների մեջ են եղել հայկական հարցով կամ հայ-թուրքական երկխոսության խնդիրներով զբաղվող քաղաքագետներ, որոնցից կարելի է առանձնացնել նախկին դեսպաններ Քյամուրան Գյուրունին, Շյուքրու Էլբերդալին, ինչպես նաև Օմեր Էնզին Լյուրեմին, որը միաժամանակ Անկարայում գործող «Հայկական ուսումնասիրությունների կենտրոնի» տնօրենն է:

Մասնակից պատմաբաններից հիշատակության արժանի են պրոֆեսորներ Մերե Թունչայը, Միմ Բենալ Օքեն, Էնվեր Բունուրչուն: Հրապարակախոսներից և լրագրողներից թերթն առանձնացնում է Մյուրթազ Մոյալին, Սամի Բոնեհին, «Հյուրիերի» գլխավոր խմբագիր Էրթուրուլ Օզքոքին, Թարթամիշ Արեշին ու Թահա Ալշուին և Սեհմեղ Ալի Բիրանդին: Նշվում էր նաև, որ հանդիպմանը հրավիրված կին նաև պոլսահայ քաղաքագետ Էրին Մահչուրյանը, «Մարմարա» թերթի գլխավոր խմբագիր Ռոբեր Հատտեճյանը, «Մամանակի» խմբագրատեսու Արա Բոչուրյանը և «Ալցույ» գլխավոր խմբագիր Հրանտ Տիքեր¹³²:

Այժմ համառոտ ամփոփարկումներ մի քանի բուրբ մասնակիցների հայ-թուրքական հարաբերությունների զարգացման ոլորտում ունեցած ակնառու «վախտակին»: Քյամուրան Գյուրունը հայոց պատմության նենգափոխման և ցեղասպանության ժխտմանը միավորած, բուրբական գիտական շրջանակներում «դասական» դարձած «Հայկական գործը» աշխատության հեղինակն է¹³³: Օմեր Էնզին Լյուրեմը պետական հովանավորություն վայելող Եվրասիական ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնին կից Հայկական ուսումնասիրությունների ինստիտուտի տնօրենն է, որն, ի դեպ, հիմնվել է 2000-ի աշնանը, երբ ԱՄՆ Կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը սպառնալից չափեր ընդունեց: Այս հաստատության հիմնադրումը կրկին անգամ վկայեց, որ ցեղասպանության ժխտումը և նենգափոխումը Թուրքիայում դրված են պետական քաղաքականության ռեյտերի վրա¹³⁴: Ցեղասպանության ժխտման գաղափարախոսության մշակման մեջ որոշակի ներդրում ունի նաև Միմ Բենալ Օքեն, որը հայտնի է իր «Հայկական հարցը 1914-1923թթ.» աշխատությամբ¹³⁵:

¹³² Ազգ. 29/09/2001:

¹³³ Քամուրան Գյուրունի աշխատություններից, տե՛ս, K. Gürin, "Ermene Dosyasi", Istanbul, 2002, 5-ci Baskı.

¹³⁴ Ալվեի հանգամանալի տեղեկատվության համար տե՛ս Կենտրոնի համացանցի էջը, <http://www.enaren.tr>:

¹³⁵ Ալվեի հանգամանալի տե՛ս Թուրքիայի Արտաքին գործերի Նախարարության համացանցի էջում, <http://mfa.gov.tr>:

¹³⁰ <http://www.eumap.org/library/datab/Documents/1006251077.96/892tarc.php>.

¹³¹ Ազգ. 29/09/2001:

Ըստ «Ազատություն» ռադիոկայանի, հանդիպման ընթացքում հանձնաժողովի անդամներին հաջողվել է նկատելի առաջընթաց գրանցել, որոշվել է ավելացնել հայ անդամների քիվը և հաջորդ հանդիպումը 2001թ. նոյեմբերի 18-21-ին հրավիրել Նյու-Յորքում: Հիշեցնենք, որ նախապես ծրագրված էր, վիրել Նյու-Յորքում: Հիշեցնենք, որ նախապես ծրագրված էր, որ երրորդ հանդիպումը անցկացվելու է Երևանում: Անդրադառնալով ստամբուլյան հանդիպման արդյունքներին՝ ԹՀՀ-ի անդամ Անդրանիկ Միրանյանը հանձնաժողովի շրջանակներում շփոթմանը գնահատել էր զգուշավոր լավատեսությամբ: Նա եզրահանգում է. «Երկու կողմն էլ գիտակցում են, որ հանձնաժողովի շրջանակներում վարվող բանակցությունները քաղաքական և դիվանագիտական ասպարեզ են բացում երկու երկրների պետական կառույցների միջև՝ անդրանիկ շփումների համար»¹³⁶: Մոսկվայաբնակ հայազգի քաղաքագետը ասել է նաև, որ Ստամբուլում որոշվել է ստեղծել հանձնաժողովի քարտուղարություն, ինչպես նաև մի շարք ներառանձնաբար լուրջ տեղափոխելուն՝ Միրանյանը վկայակոչել էր այն իրո-Յորք տեղափոխելուն՝ Սիրանյանը մթնոլորտը Հայաստանում դուրյունը, որ «Հոգեբանական մթնոլորտը Հայաստանում անցնալու է նմանօրինակ հանդիպումը Երևանում անցկացնելու համար»¹³⁷: Հոկտեմբերի 3-ի համարում «Ազգ» հանրագումարի է բերում ԹՀՀ-ի Ստամբուլի հանդիպման արդյունքները. հանձնաժողովը արձանագրել է առկա առաջընթաց, համաձայնության է եկել ապագա ռազմավարության վերաբերյալ, գնահատական է տվել հայկական, թուրքական և օտարերկրյա մամուլի հրապարակումներին, ընմարիկ է հայե-օտարերկրյա մամուլի հրապարակումներին, որ սպասումներին և բուրքերի փոխադարձ պատկերացումներն ու սպասումները, սակարտել է Նյու-Յորքում կայանալիք հաջորդ հանդիպման նախապատրաստական աշխատանքները: Միևնույն ժամանակ բերքը մտահոգություն էր արտահայտել, որ հանձնաժողովը գաղտնի է պահում Նյու-Յորքում նախատեսվող առաջիկա հանդիպման օրակարգը: Նման պայմաններում ծավալված երկխոսությունը, այն էլ միմյանց նկատմամբ ակնհայտ

¹³⁶ Առավոտ, 29/09/2001:

¹³⁷ Նույն տեղում:

անվտանգություն ցուցաբերող երկու ժողովուրդների հաշտեցման շուրջ չի կարող արդյունավետ լինել: Դրա անհրաժեշտ նախապայմանը գործունեության բախանցիկությունն է, ինչը ներառում է բացառել հանդիպումների գաղտնիությունը՝ քաղաքականությունը ընդունված որոշումների բնույթը¹³⁸:

Իր հերթին ՀՀ վարչության նախագահ Ա. Արզումանյանը մամուլի ասուլիսում «Ֆիստերիկ ու անհասկանալի» որակեց Ռուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի մասին արձագանքը: Նա չհամաձայնեց այն գնահատականին, որ ոչ միայն Հայաստանում, այլև՝ «ըստից էլ այդ արձագանքները միայն բացասական էին» մանուրանող, որ, իր իսկ պնդմամբ, հարյուրավոր արձագանքներ է ստանում դրսից՝ հայերից ու ոչ հայերից, ովքեր «ողջունում են, մարդում են հաջողություններ և առաջարկում են անպակցություն այս կամ այն ձևով»: Այնուամենայնիվ, թուրքական կողմն էլ է արձանագրել, որ «Հայաստանում այս հարցը շատ ավելի սուր է ընկալվում, շատ տարբեր մոտեցումներ կան, քայց գերակշռող բացասականն է»¹³⁹: Կարևորելով հարևան երկրների հետ բնականոն հարաբերությունների հաստատումը՝ Ա. Արզումանյանը մեկ անգամ ևս շեշտեց, որ Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովը հասարակական նախաձեռնություն է, որ անդամագրվել են մարդիկ՝ իրենց անհատական պարագայով: Ա. Արզումանյանը պնդում էր, որ համաձայնել է դառնալ հանձնաժողովի անդամ միայն այն բանից հետո, երբ ճշտել է, որ մեր երկրի ղեկավարները տեղյակ են այդ ամենին: ԹՀՀ-ի աշխատանքը ճիշտ համարեց գնահատել նրա գործունեության մեկ տարին լրանալուց հետո. «Եթե գտնենք, որ զոհեն չնչին առաջընթաց արձանագրվել է, ապա, հավանաբար, կշարունակենք: Եթե ոչ՝ կարծում են, հանձնաժողովի անդամներից ոչ որ պարապ չէ, ամեն մեկը կշարունակի իր գործով զբաղվել և կհամարենք, որ չհաջողված փորձ էր, որը նույնպես հաջողություն է, քանի որ ինչ-որ բանով գործընթացն առաջ է տանում»¹⁴⁰: ԹՀՀ-ի անդամի

¹³⁸ Ազգ, 3/10/2001:

¹³⁹ Առավոտ, 11/10/2001:

¹⁴⁰ Նույն տեղում:

բնորոշմամբ, հանձնաժողովի անդամները մենամարտի չեն դուրս գալիս իրար դեմ՝ փոխադարձաբար իրար պահանջներ ներկայացնելով: Ի պատասխան այն մեղադրանքին, թե ինչպե՞ս կարելի է հանձնաժողովում Հայոց ցեղասպանությունից չխուսել, Ա. Արզումանյանն ասաց. «Քանի որ Հայոց ցեղասպանության իրողությունն անհերքելի փաստ է հայկական կողմի համար, ապա այդ փաստի վերաբերյալ որևէ բանակցություն, քննարկում բացառված է: Եթե քննարկենք, կասե՞ք՝ ուրեմն հակառակ տեսակետն էլ ենք ընդունում: Մակայն հայ-թուրքական հաշտեցումը միայն է միայն ցեղասպանության իրողությունից է ազատվում միայն 90-95%-ը ցեղասպանության և գալիս: Մեր քննարկած հարցերի 90-95%-ը ցեղասպանության վերաբերյալ է: Այդ առումով սմբողջ Յեղասպանության ճանաչման շուրջ է պտտվում»¹⁴¹: Ստամբուլում հասարակության տարբեր շերտերի կարծիքը լսելու հնարավորություն ունենալով, բանախոսը նկատում է, որ Յեղասպանության թեմայի քննարկման հարցում «թուրքական հասարակությունը կամաց-կամաց ափելի բաց է դառնում»: Ինչ վերաբերում է հանձնաժողովում Արցախյան հարցի քննարկմանը, նա վստահեցնում է. «Այն օրը, երբ Արցախի հարցն արժարժվի, ես հանձնաժողովից անմիջապես դուրս կգամ»: Իր և հանձնաժողովի մյուս երեք անդամների այս սկզբունքային մտտեցումը Ա. Արզումանյանը հիմնավորում է նրանով, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները վերաբերում են միայն Հայաստանին ու Թուրքիային հայ անդամների այս սկզբունքային մտտեցումը Ա. Արզումանյանի, ջուր են լցնում և նրանց ժողովուրդներին: Նրանք, ովքեր պահանջում են քննարկել այդ հարցը, ըստ Ա. Արզումանյանի, ջուր են լցնում բուրբական կողմի ջրաղացին, որն իր վերաբերմունքը Հայաստանի հանդեպ պայմանավորում է դարաբաղյան հարցով:

Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի շուրջ բանավեճն ափելի բորբոքվեց, երբ հոկտեմբերի 1-ին, վկայակոչելով թուրքական «Հյուրիք» թերթը, «Արմենպրես» հաղորդեց, որ Գերմանիայի խորհրդարանը երաժարվել է քննության առնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Այս մասին

հաղորդելով, «Հյուրիքը» նշել է, որ Գերմանիայի արտգործնախարարությունն է պնդել, որ այդ քննարկումը ծանր հարված կհասցնի թուրք-գերմանական կապերին և պատգամավորներին կոչ է արել մերժել Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը քննարկելու դիմումը: Վերջինիս ստորագրել էր 14 հազար մարդ¹⁴²:

Թուրք պատմաբան Թ. Արչամն անդրադառնալով ԹՀՀՀ-ի գործունեությանը, «Ալօսի» հոկտեմբերի 19-ի համալույս հանդես եկավ ուշագրավ տեսակետով: Նա նշեց, որ ԹՀՀՀ մասին խոսելը դարձել է անիմաստ և հուզեցուցիչ: Արչամի կարծիքով, հանձնաժողովի անդամները կատարել են հայեցակարգային սխալներ, որոնք ի շիր են դարձնում երկխոսության հնարավորությունը: Քանի դեռ հանձնաժողովը չի բացահայտել իր նպատակները, այն ընկալվելու է ոչ թե որպես երկու հասարակությունների միջև առկա խնդիրների լուծմանը նպաստող կառույց, այլ Հայոց ցեղասպանության օտարերկրյա խորհրդարաններում քննարկումը խափանող խումբ¹⁴³: Իհարկե, տարօրինակ է, որ հանձնաժողովը համառոտն ճշգրտում է օրակարգից դուրս բողոնել հայ-թուրքական հարաբերությունների գլխավոր հարցերից մեկը: Առանց 1915թ. ցեղասպանության պատճառների ու հետևանքների քննարկման, չի կարելի ազգամիջյան հարաբերություններում որևէ լուրջ առաջխաղացում արձանագրել: Մինչդեռ հանձնաժողովն անբնդիսատ ընդգծում է, որ պատմությանը չի անդրադառնալու: Այլ կերպ ասած, ԹՀՀՀ-ն խոստովանում է իր իսկ ստեղծման արդարացնող հիմնախնդրից: Այս տրամաբանությամբ առաջնորդվելով՝ հանձնաժողովը հազիվ թե առանձնակի լուրջ արդյունքներ արձանագրի: Պատմաբանի կարծիքով հանձնաժողովի գործունեությունն անիմաստ դարձնող այլ գործոններ կան: Դրանցից, թերևս, կարևորը հանձնաժողովի թուրքական պատվիրակության կազմն է: Թուրք և հայ հասարակությունների հաշտեցման առաքելությամբ ասպարեզ իջած հանձնաժողովում չի կարելի որևէ պատճառաբանությամբ արդարացնել պոլսափայլ ներկա-

¹⁴² Արմենպրես, 1/10/2001 <http://www.armenpress.am>:

¹⁴³ Agos, 19/10/2001.

յացուցիչների բացակայությունը, որոնք կարող էին առավելագույնս հաշտեցմանը նպաստել¹⁴⁴։

ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը շնափանելու վարկածը առիթ դարձնելով Եվրախորհրդարանը, 2001թ. հոկտեմբերի 25-ին մերժեց Հայոց ցեղասպանության թուրքիայի կողմից ճանաչումն այդ երկրի Եվրամիությանն անդամակցելու նախապայման դիտելու դրույթը։ «Կանաչների» անունից ցեղասպանության հարցով փոփոխության իրականացմանը բնդրված անխուսձուս է Դենիել Քոնհ-Բենդիթը՝ բավարարվելով սոսկ թուրքիայում գործադրվող բարեփոխումների դանդաղ կուտորյան շուրջ քննադատական հայտարարությամբ։ Պահպանողականների անունից ելույթ է ունեցել Շարլ Պասկուան, որը պահանջել է թուրքիային պարտադրել ճանաչել ցեղասպանությունը՝ նշելով, որ «իրենք դեմ են թուրքիայի Եվրոպային ինտեգրմանը, եթե Անկարան չճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը»։ Եվրախորհրդարանը աջակցություն է հայտնել հայ-թուրքական հաշտության համձնաժողովի աշխատանքներին։ Յեղասպանության ճանաչման և այդ առնչությամբ երկխոսության կարևորության մասին առաջարկը մերժվել է ժայների 149 կողմ և 275 դեմ հարաբերակցությամբ։

Ըստ վերլուծաբանների՝ քվեարկության վրա բացասական ազդեցություն էր ունեցել միջազգային իրավիճակը, քանզի տեպտեմբերի 11-ի իրադարձություններից հետո թուրքական տարածաշրջանային գործոնի դերն աննախընթաց աճել էր։ ԱՄՆ-ն ու Եվրոպան թուրքիայի կարիքն էին զգույս հնարավոր պատերազմական գործողությունների ժամանակ աջակցություն ստանալու համար¹⁴⁵։ Թուրքական քաղաքական շրջանակները եվրոպական խորհրդարանականների որոշումը համարեցին ԵՄ-Թուրքիա հարաբերություններում պաշտոնական Անկարայի լուրջ հաջողությունը։ Միջին արևելքի տեխնիկական համալսարանի (ODTU) պրոֆեսոր Հուսեյն Բադըըն հոկտեմբերի 26-ին թուրքական պետական հեռուստատեսության ուղիղ երեւում, վերոնկարված դրույթի մերժումը վերագրելով Ան-

կարայի գործադրած արդյունավետ ջանքերին, այն համարեց կանխատեսելի զիջում¹⁴⁶։ Մակայն իրականում Թուրքիայի նկատմամբ Եվրամիության քաղաքականությունը մնաց նույնը՝ ամեն զնով երկարածով թուրքիայի հնարավոր անդամությունը, սակայն եվրոպական օրախնդիրը շահելին այս դեպքում զուգահեռ Հայոց ցեղասպանության հարցը¹⁴⁷։ Եվրախորհրդարանը, մերժելով Յեղասպանության ճանաչումը թուրքիային որպես նախապայման առաջադրելու դրույթը, վերջինի անդամակցության հարցում իրավիճակային մոտեցում էր ցուցաբերել։ Ամերիկյան շահագրգռությունը թուրքիային Եվրոպական միություն խցկելու առումով ակնհայտ է։ Միայնակ Նահանգները, ամեն կերպ ձգտելով ավելացնել իրենց ազդեցությունը վերոնշյալ կառույցում, ջանալով են այնտեղ ապահովել «ժալատալիմ դաշնակիցների» ավելի լայն ներկայացուցչականություն։

Հնրբացս թուրքական իշխանությունները երկրի տնտեսական ճգնաժամը հաղթահարելու մտահոգությամբ քննարկում են Հայաստանի հետ սահմանի բացման խնդիրը։ Վկայաւոչելով թուրքական «Ուաղիկալ» թերթը՝ «Արմենպրեսը» տեղեկացրեց, որ թուրքական կառավարության նիստում որոշում էր ընդունվել արագ տեմպերով նոր մակարդակի բարձրացնել թուրքիայի սահմանային առևտուրը։ Թերթի տեղեկատվությամբ, Հայաստանի հետ առևտրական կապերի ոլորտի կանոնակարգումը պիտի իրականացնե թուրքիայի արտաքին առևտրի խորհրդատվական մարմինը։ Նշվում է, որ սահմանային առևտրի ոլորտում տեղ են գտնելու նոր սկզբունքներ ու մոտեցումներ։ Որոշման համաձայն՝ կառավարությունը պիտի օրինականացնե Հայաստանի քաղաքացիների հետ առևտուրը Արարատ լեռան, Արդվիհի և Վանի շրջաններում¹⁴⁸։

Ի պատասխան Եվրոպական խորհրդարանի դիրքորոշման՝ ՀՀ ԱԺ ամբիոնից ԶՅԳ խմբակցության ղեկավար Ադվան Վարդանյանը կրկին մեղադրեց ԹՀՀՀ-ին ցեղասպանության ճանաչման հարցը վիժեցնելու մեջ՝ ասելով. «վերջին տա-

¹⁴⁴ Agos, 19/10/2001.

¹⁴⁵ Նոյան Տապան, 25/10/2001 <http://www.nt.am> :

¹⁴⁶ Ազգ, 27/10/2001:

¹⁴⁷ Նոյան տեղում:

¹⁴⁸ Արմենպրես, 26/10/2001 <http://www.armenpress.am> :

րկներին առաջին անգամ քննարկման ներկայացված տեղեկացրից հանված է Հայկական ցեղասպանությունը ճանաչելու պահանջը: Եվ տեղեկագրում այդ պահանջի բացակայությունը կիմնավորված է, այսպես կոչված, Հայ-թուրքական հաշտեց-կիմնավորված է, այսպես կոչված, Հայ-թուրքական հաշտեց-ման հանձնաժողովի աշխատանքները յխտընդոտելու նպատակով¹⁴⁹: ԹՀՀՀ-ի անդամներին ուղղված կոչով հոկտեմբերի 29-ին հանդես էր եկել նաև Եվրոպայի հայերի ֆորումը՝ հայ անդամներին հորդորելով հրաժարվել հանձնաժողովից: «Եվ-անդամներին հորդորելով հրաժարվել հանձնաժողովից 25-ին ընդունել է րախտերիցարանն այս տարվա հոկտեմբերի 25-ին ընդունել է ֆրանսիացի պատգամավոր Ալեն Լամասուրի ներկայացրած րանածուք, որում, ի բիվս այն պահանջների, որոնք թուրքիան պետք է կատարի Եվրամիությանն անդամակցելու նպատակով, այլևս նշված չէ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցն այն պատճառաբանությամբ, թե չպետք է խտընդոտել Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի քննարկումներին: Նման փաստարկը լիովին անտեղի է, քանի որ այդ հանձնաժողովի հայ անդամները մշտապես հայտարարել են, որ Հայոց ցեղասպանության հարցը երբևէ հանձնաժողովի քննարկման առարկա չի լինելու:

Վերջերս նույն՝ Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի աշխատանքները շխանկարելու պատճառաբանությամբ Գերմանիայի Բունդեսրազն օրակարգից հանեց Հայոց ցեղասպանության հարցը:

Եվրոպայի հայ կազմակերպությունների ֆորումն ուշուշով հետևում էր Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի աշխատանքներին՝ առանց իր վերաբերմունքն արտահայտելու, համարելով, որ խտսը որևէ հայ համայնք կամ կազմակերպություն չներկայացնող է որևէ լիազորությամբ չօժտված անձանց նախաձեռնության մասին է: Սակայն վերջին զարգացումները ցույց տվեցին, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ այս մասնավոր անձանց քննարկումները դարձել են շահարկումների և բյուրիմացությունների առարկա, որոնց անմիջական բացասական հետևանքները հակասում են

սխյուրում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանն ուղղված գործընթացին:

Ալենհայտ է, որ թուրքական իշխանությունները հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեությունը շահարկում են՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանն ուղղված խորհրդարանական նախաձեռնություններն ի չիբ դարձնելու նպատակով: Ուստի, Եվրասիական ընդունել է մի բյուր փաստաթուղթ, րանի որ նա հաշտեցման հանձնաժողովին վերագրել է ցեղասպանության վերաբերյալ քննարկումների դեր, որն իրականում չունի: Ի վերջո այս զարգացումները նաև մեծ հարված հասցրեցին հաշտեցման հանձնաժողովի վարկին... Ելնելով վերոիշյալից և հաշվի առնելով հարցի կարևորությունը և նրությունը, Եվրոպայի հայ միությունների ֆորումը Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի հայ անդամներին կոչ է անում հրաժարվել հանձնաժողովից՝ այդպիսով վերջ դնելով դա աշխատանքներին¹⁵⁰: Հանձնաժողովի հայ անդամներին ուղղված կոչը փաստել էր, որ ԹՀՀՀ-ի աշխատանքներն օգտագործվում են Հայոց ցեղասպանության փաստն անտեսելու ու այդ հանցագործությունը կատարած երկրի՝ թուրքիայի առջև Եվրամիությանն անդամակցելու ճանապարհին կանաչ լույս վառելու համար: Առաջարկվել էր, որ հայ անդամները հայտարարեն, որ դուրս են գալիս ԹՀՀՀ-ի կազմից և այդ մասին տեղյակ պահեն ԵՆԻ-ին:

Հայ հանձնաժողովականները համառում էին: Խնդրի ստրնությունը ԹՀՀՀ-ի անդամ Դ. Հովհաննիսյանն «Առավուտ» օրաթերթին տված հարցազրույցում նշեց, որ չափազանց կարևորում է հանձնաժողովի աշխատանքը, այսպես մաս չէր կազմի դրան: Նա առանցքային է համարում թուրքիայի հասարակության սերուցրի հետ անմիջական շփման հնարավորությունը: «Եվ Ստամբուլի հանդիպումը ցույց տվեց նման շփումների օգտակարությունը¹⁵¹: Հովհաննիսյանի կարծիքով անհրաժեշտ է պարզել այն նվազագույն ու առավելագույն փոխադիջումը, որին պատրաստ է թուրքիայի հասարակությունը:

¹⁴⁹ Ազգ. 10/11/2001:

¹⁵¹ Առավուտ, 26/10/2001:

նր: Գ. Հովհաննիսյանը հայ-բուրքական հարաբերությունների զարգացումը համարում է Հայաստանի անվտանգության հիմնադրույթներից մեկը. «Ուստի, իմ պարտքն էմ համարում մասնակցել այս հանձնաժողովի աշխատանքներին, քանի դեռ սպասումներ ունեմ»¹⁵²: Իսկ ինչ վերաբերում է իրենց գործունեության պատրվակով Ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը մի կողմ նետելու վտանգին, Հովհաննիսյանը դրանք որակեց որպես ասեկոսներ և առաջարկեց դրանց հակադրել այն փաստարկները, որ հանձնաժողովի բոլոր հայ անդամները բազմիցս նշել են՝ «Մենք ներկայացնում ենք բացառապես ինքներս մեզ և քննարկման առարկա չենք դիտում Հայոց ցեղասպանության իրողությունը՝ այն անհերքելի է մեզ համար»¹⁵³:

ԹՀՀՀ-ի փաստաբանի դերը որդեգրած՝ ընդմիայնոր դիրքերից հանդես եկող «Առավոտ» օրաթերթն այն կարծիքը հինչեցրեց, որ հանձնաժողովի դերը անհարկի կերպով չափազանցվում է, միևնույն ժամանակ մեղադրյալի արտոն գտնելով հանձնաժողովի աշխատանքները քննադատողներին: Թերթը մանավորապես նշում էր, որ Թուրքիայի անդամությունը ԵՄ կարող է լրիվ բխի Հայաստանի աշխարհաքաղաքական շահերից: Այդ առումով կոչ էր արվում. «Մի պահ մտածենք՝ ձեռնոտ՝ է մեզ, քե՞ ոչ՝ ունենալ հարկան երկիր, որի հետ, միևնույն է, վաղ քե ոչ կհաստատվեն բնականոն հարաբերություններ և որը Եվրամիության անդամ է՝ այդ փաստից բխող բոլոր քաղաքական և տնտեսական հետևանքներով: Պատասխանը ակնհայտ կլինի, եթե մենք մտածենք ոչ քե գավառական-համայնքային, այլ իսկապես պետական կառուցողիսներով»¹⁵⁴: Անհասկանալի է, սակայն, «Առավոտի» վրդովմունքը, չէ որ խնդրո առարկան ոչ քե Եվրամիության անդամ հարևան ունենալն է, այլ հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հասցվող վնասը:

ԹՀՀՀ-ի շուրջ առկա շահարկումները հանգեցրին նրան, որ մինչ այդ հարաբերականորեն չեզոք դիրքերից հան-

դես եկող Հայաստանի արտաքին գերատեսչության ղեկավար Վ. Օսկանյանը նույնքերի 27-ի մամո առույթում խտտորեն պահանջեց, որ «Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի» հայաստանցի մասնակիցները գնահատական տան վեցամսյա իրենց գործունեությանը, «տեսնեն ինչ դրական և բացասական գործոններ, ինչպիսի արդյունքներ կան, եթե կան, փորձեն այս բոլորը միջինի վրա դնել և որոշել հաջողո քայլերը»¹⁵⁵:

Նշանակալի արձագանք գտավ նաև Ամերիկայի հայկական համագումարի տնօրենների վարչության նախագահ Վ. Գրիգորյանի տարօրինակ կոչոքը Ամերիկա-բուրքական ասոցիացիաների ասամբլեայի (ԱԹԱԱ) 22-րդ տարեկան համագումարի ընթացքում: ԱԹԱԱ-ն բաղկացած է 55 ամերիկա-բուրքական կազմակերպություններից, ինչպես նաև անհատ անձանցից: Ասամբլեան բուրքական լոբբիստական կազմակերպություններից մեկն է, որը հետամուտ է լինում ԱՄՆ կոնգրեսում բուրքական շահերի պաշտպանությանը¹⁵⁶: Կազմակերպությունը հայտնի է իր հակահայկական գործունեությանը և Կոնգրես մտնող Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերի նկատմամբ անհաշտ դիրքորոշմամբ: Համագումարն անցկացվել էր Վաշինգտոնի «Վաշինգտոն» հյուրանոցում:

Անդրադատարկով հայտնի բանաստեղծ Ռոբերտ Յրոստի «պատերի» գոյության անհանդուրժողականությանը նվիրված բանաստեղծությանը, Վ. Գրիգորյանը նշել էր, որ հսկայական պատ է գոյացել հայերի և բուրքերի միջև, և որ այդ անցյուպետի մի կողմում կանգնածը չգիտի, քե ինչ է կատարվում մյուս կողմում: «Մենք երբեք այդ պատին միասնաբար չենք նայել», ասել էր, որ հուլիսին Ժնևում ԹՀՀՀ-ի ստեղծումն այդ առումով խիստ նպաստակախարմար էր: Նա շեշտել էր, որ հանձնաժողովը չի հավակնում փոխարինելու կառավարական ատյանների շփումներին ոչ էլ կոչված է պատմաբար վճիռ արձակելուն՝ ցեղասպանության եղևության վերաբերյալ:

¹⁵² Առավոտ, 26/10/2001:

¹⁵³ Նույն տեղում:

¹⁵⁴ Նույն տեղում:

¹⁵⁵ Ազգ. 27/11/2001:

¹⁵⁶ Կազմակերպության մասին ավելի հանգամանալի տե՛ս <http://www.ataa.org> :

Հանձնաժողովը, ըստ նրա, գրավում է հայ-թուրքական հարաբերություններում ամկա ծխածածկույթը ցրելով, օրինակ ծառայելով ուրիշներին, որ նույնպես երկխոսություն ծավալեն երկու հասարակությունների տարբեր խավերի ներկայացուցիչներին միջև: Վ. Գրիգորյանը մասնավորապես շեշտեց. «Չափազանց դժվար է ցավոտ թուփերը ենք ունենալու, բայց դրանից ոչ մեկը չի կարող համեմատվել իրենց ծննդավայրում հայերի կորստյան հետ: 1914թ. 2.538 հայկական եկեղեցիներ և 451 վանքեր կային այդ հողի վրա: Չեմ կարող հավատալ, որ դրանց և ֆիզիկական անձանց ոչնչացումը կարող է որևէ մեկին հպարտություն պատճառել կամ դրդել, որ արդարացի կատարված ողբերգությունը: Եթե պատճառում է, կամ դրդում արդարացելու, ապա առավել մեծամոտ է հանձնաժողովի կարևորությունը: Մենք փորձում ենք դասեր քաղել աշխարհում գործող հաշտեցման այլ հանձնախմբերից: Ոմանք հաջողության հասել են, ուրիշները՝ ոչ: Եթե մենք կարողանանք փոխադարձ ըմբռնումով մի նոր գլուխ սկսել մեր հարաբերություններում, ապա արդարացված կլինեն հաշտեցման հանձնաժողովի գոյառման նպատակները»¹⁵⁷: Ուշադրություն դարձրեք, որ բանախոսը ցեղասպանության փոխարեն նրբանկատորեն գործածում է ողբերգություն եզրը:

Ըստ էության այսպիսի ուրացումները հայոց խորհրդարանի ՀՅԴ խմբակցությանը ստիպեցին ԱՄԻ-ի քննարկմանը ներկայացրել նոր հողված՝ Զրեական օրենսգրքի «Գեոտական այլ հանցագործություններ» բաժնում: Այն նախատեսում էր քրեական պատասխանատվություն Օսմանյան թուրքիայում դարասկզբին կատարված Հայոց ցեղասպանությունը կամ նման կարգի այլ հանցագործություններն արդարացնողների համար¹⁵⁸: Այդ նախագիծը վավերացվելուց հետո օրինակախոսը կտուգանվե՞ր նվազագույն աշխատավարձի 100-200-ապատիկով, կրկնվե՞ր դեպքում՝ ապատույնից կզրկեն 3-5 տարով կամ էլ դարձյալ կտուգանվեն, այս անգամ նվազագույն աշխատավարձի 200-300-ապատիկ չափով:

¹⁵⁷ Ազգ. 17/10/2001:

¹⁵⁸ Առավոտ 13/11/2001:

ԱՄՆ-ի աջակցությունը ԹՀՀՀ-ին վերահաստատեց ՀՀ-ում նորանշանակ ղեկավար Ջոն Օրդուեյը: Նախագահ Քոչարյանին հավատարմագիրը հանձնելուց հետո երավիրված մամուլի ասուխտում դեպպանը նշեց, որ «Հայաստանի շահերից է բխում թուրքիայի հետ սահմանի բացումը: Այլապես, առանց նման շփումների, դժվար է պատկերացնել Հայաստանի տևանաության զարգացումը: Բացի այդ, ավելի հեշտ է սպրեյ, երբ հարևաններիդ պատճառով չես մտահոգվում»¹⁵⁹: Մինչ այդ Ռ. Բոչայրյանին հղած ուղերձում, Ջ. Օրդուեյն իր երկրի աջակցությունն էր հայտնել թուրքիայի հետ Հայաստանի հարաբերությունների հաստատման գործին: Այսպիսով, նրա համոզմամբ, կարևոր են ոչ միայն երկու երկրների կառավարությունների, այլև շարքային քաղաքացիների շփումները¹⁶⁰:

ԹՀՀՀ-ի էվոլյուցիայի հաջորդ փուլը պիտի դառնար նոյեմբեր ամսին Նյու-Յորքում նախատեսված հանձնաժողովի հերթական հանդիպումը: Մինչ հանձնաժողովի հերթական նիստը, սավում էր, թե այն համարվելու է հինգերորդ հայ ներկայացուցչով: «Առավոտին» լուրեր էին հասել, որ խոսքը «Nouvelles d'Armenie» ամսագրի խմբագիր Արա Թորանյանի մասին է: Սակայն նյույորքյան հանդիպմանը մասնակցեց ոչ թե նա, այլ հոգեբան Անի Գալաթյանը՝ անորոշ կարգավիճակով: Թերթի այն հարցին՝ թե ո՞ր մնաց հինգերորդը, հանձնաժողովի անդամ Գավիթ Հովհաննիսյանը պատասխանեց. «4-ով իբրա շատ լավ ենք հասկանում և քիմով շատ լավ աշխատում ենք: Հանձնաժողովի աշխատանքը և սպորտային մեծամարտերը՝ ասենք, ֆուտբոլը, տարբերվում են... մեզ ոչ որ չի սահմանափակել, որ չպիտի 4-ը լինենք: Մենք պիտի ընտրենք այնպիսի մարդ, որը կմտնի քիմի մեջ, կդառնար լիբիերս անդամ: Կան բազմաթիվ թեկնածություններ, որոնք քննարկվում են ներկայումս»¹⁶¹: Նշյալ հանդիպումը, որը սկսվել էր նո-

¹⁵⁹ Ազգ. 24/11/2001:

¹⁶⁰ Նյույն տեղում:

¹⁶¹ Առավոտ, 8/12/2001:

էլ փորձենք հասկանալ իրենց մտնեցումները, սկզբունքները: Նյու-Յորքում մեր հանդիպումն իրոք բարդ էր: Ամեն օր 12 ժամ իրար հետ խոսում էինք ամենաբարդ խնդիրների մասին և այդ պարագայում հնարավոր են նույնիսկ զգայական պտորկումներ»¹⁷⁰: Պատասխանելով կարևորագույն հարցին, քե ինչպիսիս է վերաբերվում այն մեկնաբանություններին, քե Յեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիան չի կարող կիրառվել 1915-ին իրականացված Եղեռնի նկատմամբ, քանի որ կոնվենցիան ընդունվել է ավելի ուշ՝ 1948-ին ԹՀՀՀ-ի անդամն ասա. «Թուրքերն էլ են սրան անդրադառնալու իրենց համար անընդունելի համարում, մեզ քննադատող հայկական քաղաքական կազմակերպություններն էլ են դա գնահատում անընդունելի: Իմ կարծիքով, փոքրիշատե իրազեկ մարդը հասկանում է, որ այս հարցն արժարժվում է ռեպրտակտիվության իմաստով, այս-ինքն՝ արդյոք այդ կոնվենցիան հետադարձ ուժ ունի՞» Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: 1948-ի կոնվենցիան արդեն ռեպրակտիվ գործողություն ունեցել է Հոլոքոստի նկատմամբ: Այս-ինքն, մենք ունենք նախադեպ, իսկ միջազգային ամբողջ իրավունքը հիմնված է հենց նախադեպի վրա»¹⁷¹: Իսկ սահա- լրագրողի հարցադրմանը, քե արդյոք Հովհաննիսյանը մտա- հոգված չէ, որ ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի կիրառելիության խնդիրը պարզելն էլ կարող է քսցասական շրջադարձ ունենալ հայկա- կան կողմի համար, եթե միջազգային իրավունքի փորձագետ- ները եզրակացություն ներկայացնեն, որ այդ կոնվենցիան կի- րառելի չէ Հայոց ցեղասպանության պարագայում, նա պա- տասխանեց, «հայտարարության մեջ մի կետ էլ կա, որ փորձա- գետների ուսումնասիրությունը հանձնաժողովին տրա- մադրվելու է խորհրդապահական հիմունքով: Եվ եզրակացու- րությունը կարող է օգտագործվել միայն հանձնաժողովի բոլոր անդամների համաձայնությամբ: Բացի այդ, փորձագետների այդ կարծիքն ունի միայն ֆակտուստիվ, խորհրդատվական նշանակություն: Եվ չի կարող ունենալ որևէ այլ նշանակու-

րյուն»¹⁷²: ԹՀՀՀ-ի անդամն անդրադարձավ հանձնաժողովի ներսում տիրող մթնոլորտին, ֆինանսավորման հիմնախնդիր- ներին: Այս հարցերի վերաբերյալ՝ պահելով տարօրինակ խորհրդապաշտություն, վերջում էլ հույս հայտնեց, որ հանձ- նաժողովի առջև ծառայած խնդիրները հաղթահարելի են: Նկատելի էր, սակայն, որ հանձնաժողովի անդամներին նախ- կինում բնորոշ փոստիությունն արդեն գնալով նվազել էր: Հար- ցազրույցի վերջում անդրադառնալով ԹՀՀՀ-ից դուրս գալու հնարավորությանը Հովհաննիսյանը ասաց. «Ժամանակ առ ժամանակ գնահատում ենք մեր գործողությունները, դրանց սրբությունավորությունը, քե արդյոք իմաստ ունի՞» շարունակել կամ ոչ: Մենք մեզ համար որոշակի ժամկետ ենք նշանակել ժնկի հանդիպումից հետո՝ մեկ տարի ենք աշխատելու: Եվ եթե այդ ընթացքում, մինչև 2002թ. հունիսը որևէ արդյունքի չհաս- նենք՝ դադարեցնելու ենք»¹⁷³: Իսկ սահա «Նոյյան Տապան» գոր- ծակալարյանը դեկտեմբերի 5-ին տված հարցազրույցում Հովհաննիսյանը նշել էր, որ ԹՀՀՀ-ի հաջորդ հանդիպման ժամկետը՝ 2002թ. հունվարի 21-ն է: Նախատեսվում էր, որ այն պիտի տեղի ունենար Նյու-Յորքում: Հանձնաժողովն, ըստ Ղավիթ Հովհաննիսյանի առաջընթաց է արձանագրել 1948թ. ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիու- յան հարցը քննարկման դնելով: Համաձայն Հովհաննիսյանի, հանձնաժողովի հայ անդամները հարցը քարծրացրել են ելնե- լով այն իրողությունից, որ «ցեղասպանություն» իրավական եզ- րը գործածության մեջ դնող Լեմկինը, որպես նախատիպեր հաշվի է առել Հայոց ցեղասպանությունը և հրեական ռոջակի- գումը, սակայն այս փաստարկը ԹՀՀՀ-ի բոլոր անդամների կողմից չի ընդունվել¹⁷⁴:

Այս հարցազրույցներից մի քանի օր անց հանձնաժո- ղովի հայ անդամները հանդես եկան համատեղ հայտարարու- րյամբ, որով առժամանակ սառեցնում էին իրենց անդամությու- նը ԹՀՀՀ-ին: Ներկայացնում ենք հայտարարությունը ամբող-

¹⁷⁰ Առավուտ, 8/12/2002:

¹⁷¹ Նոյն տեղում:

¹⁷² Առավուտ, 8/12/2002:

¹⁷³ Նոյն տեղում:

¹⁷⁴ Նոյյան Տապան, 5/12/2001, <http://www.nt.am>:

չորայանք. «Երեկ մենք տեղեկացանք, որ հայ-թուրքական հանձնաժողովի բոլոր անդամները Անցումային Արդարադատության Միջազգային Կենտրոնին միակողմանիորեն հանձնարարել են դադարեցնել նախապես համաձայնեցված՝ 1948 թվականի ՄԱԿ-ի՝ ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի՝ Հաբեոս ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելիության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները: Ուստի, հանձնաժողովի հայ անդամներն ավստանքով հայտարարում են, որ նախագահող Դեյվիդ Ֆիլիպսին տեղակալ են պահել հայ-թուրքական հանձնաժողովի աշխատանքների դադարեցման մասին: Մենք շարունակում ենք հավատալ, որ գոյություն ունի հայերի և թուրքերի, ինչպես նաև Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների լիակատար նորմալացման անհրաժեշտություն: Այդ կարևորագույն նպատակին հասնելու համար հայկական և թուրքական քաղաքացիական հասարակությունների անդամների միջև շփումները, ինչպիսիք են արավոր էին դարձել հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի միջոցով, շարունակում են անհրաժեշտ մնալ:

Վան Գրիգորյան
Դավիթ Հովհաննիսյան
Անդրանիկ Միրանյան
Ալեքսանդր Արզումանյան

11 դեկտեմբեր, 2001թ.»¹⁷⁵

Թուրք հանձնաժողովականների նման վաթքը կրկին անգամ ապացուցեց, որ նրանք ամեն գնով առաջ են տանելու ցեղասպանության ժխտման իրենց դիրքորոշումը: Պարզ դարձավ նաև, որ ի չիք են դառնում ԹՀՀՀ հայ անդամների այն պնդումները, թե նրանք ձևավորված թիմ են: Հայագլի հանձնաժողովականներն անգամ չէին տիրապետում հանձնաժողովի ներսում տիրող իրավիճակին. իրենց քայլով թուրքերը բոլորին փաստի առաջ կանգնեցրեցին:

Նյու-Յորքում ԹՀՀՀ-ի նույնեքին անցկացված նիստը և հայ անդամների հաշտեցման հանձնաժողովում իրենց գործունեության կասեցումը թուրքական մամուլում լայն արձագանք էր գտել ընդ որում դրա հիմքում ընկած պատճառները յուրովի մեկնաբանության էին արժանանում: Թուրքական «Թրքիշ դեյլի նյուզ» նշեց, որ ի սկզբանե պարզ էր, որ հաշտեցման նկատմամբ կոչող դիրքորոշում որդեգրածները հետևողական էին լինելու իրենց առջև դրած նպատակներին հասնելու համար, քանզի, քերթի նշումով, ԹՀՀՀ-ի հայ մասնակիցներն ի սկզբանե ընկան ՀՅԴ կրակի տակ: Իր հերթին ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանը հերքեց իր որևէ մասնակցություն հանձնաժողովի ձևավորմանը: Ի դեպ հանձնաժողովի բոլոր անդամների գործունեությանը թեքքը դրական գնահատական է տալիս՝ նրանց որակելով որպես ավելի հավասարակշիռ: Մասնավորապես նշվում էր, որ թուրքական կողմի համար մույնպես դժվար էր դիմանալ հասարակական հակազդեցությանը, սակայն, ինչն ավելի կարևոր է ըստ քերթի, այն է, որ երկու կողմերն էլ հավատարիմ են մնացել պատմական դիպաշարի իրենց հավատածքին: Հենց 1915-ի խնդիրն էլ քայքայեց ԹՀՀՀ-ն¹⁷⁶: Թուրքական «Ռադիկալ» թեքքը գրում է, որ նման իրավիճակի պատճառները մի քանիսն են: Ամենակարևոր պատճառն, ըստ քերթի, «հաշտեցման գործընթացին հայերի անպատրաստ լինելն է»: «Հայկական կողմը բաղկացած էր մասնատված Սփյուռքի և Հայաստանի քաղաքական ուղղությունների ներկայացուցիչներից: Չնայած թուրքական կողմը, չընդունելով ցեղասպանության պնդումները, գնաց երկխոսության, քայց, ի վերջո, ապացուցվեց «առաջն ցեղասպանության երկխոսություն սկսելու» հայկական տեսակետի բոլորությունը: Հայաստանում հանձնաժողովը շատ քիչ աջակցություն գտավ»¹⁷⁷: Թեքքը նշում է, որ հայերը մի կողմից կոչ էին անում երկխոսության, մյուս կողմից ամեն ինչ անում էին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում, Գերմանիայի Բունդեսբազում և Եվրախորհրդարանում Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշումներ անց

¹⁷⁶ Turkish Daily News, 14/12/2001.

¹⁷⁷ Radikal, 12/12/2001.

¹⁷⁵ Տարևիկ, 11/12/2001, տե՛ս www.taregir.am նաև Առավոտ, 13/12/2001:

կացնելու համար: «Սակայն բուրքական կողմից ցեղասպանությունը չընդունելը ու հայերի հետ հարաբերություններ միայն հայ-արքերջանական հակամարտության կարգավորմանն ուղղված իրական քայլեր ձեռնարկելու հետ պայմանավորելը, հոգս ցնդեցրեց հայերի բոլոր հույսերը», եզրակացնում է բուրքական բերքը: Բացի դրանից, «Ռալիկալը» հայերի կողմից հանձնաժողովի աշխատանքները «դադարացնելու» մի այլ պատճառ է համարում այն հանգամանքը, որ ողջ ընթացքում բուրքական կողմն այդպես էլ չընդունեց ցեղասպանության որևէ պնդում, իսկ բուրքական սահմանի բացման ու թուրքիայի հետ վիճալին ռեժիմը վերականգնելու վերաբերյալ եղած բոլոր խոսակցությունները հիմնագորկ գտնվեցին: «Պա Լյ արագ սպառեց հայերի կարճ համբերությունը»:¹⁷⁸ Թուրք հանձնաժողովականների դերակատարությունը ԹՀՀՀ-ի փլուզման մեջ չի տեսնում նաև բուրք հետազոտող Քամեր Քասիմը. որն այդ նախաձեռնության տապալման մեղքը բարդում է բացառապես հայերի վրա¹⁷⁹: Այլ կարծիքի էր, սակայն, հանձնաժողովի բուրք անդամ Ռոսթուն Էրզուղեբը. ում կարծիքով հանձնաժողովի աշխատանքների սառեցումը գուտ տեխնիկական է ժամանակի հետ լուծվող հարց էր¹⁸⁰:

Հայկական մամուլը նույնպես լայնորեն արձագանքեց ԹՀՀՀ-ի հայ անդամների հայտարարությանը: «Առավոտի» խնդրանքով հաշտեցման հանձնաժողովի հետ կապված զարգացումները մեկնաբանել էր նախկին նախագահի նախկին խոսնակ Լևոն Ջուրաբյանը. «Շատ զարմանալի է, որ իշխանությունները և նրանց սատարող քաղաքական ուժերը ընդհանրապես համարձակվում են քննադատության խոսք ասել բուրք-հայկական հաշտեցման ոչ կառավարական փորձերի վերաբերյալ: Եվ սրանք այն իշխանություններն են, որոնց վարած ապաշնորհ քաղաքականության պատճառով հայ-բուրքական հարաբերություններն այնպիսի փտանգավոր վիճակի են հասցվել, որ հարաբերությունների տասնամյա պտոմության

մեջ առաջին անգամ Թուրքիայի կառավարությունը որպես Հայաստանը ապաշրջափակելու նախապայման է առաջ քաշել Ադրբեյջանին Մեդրիի միջանցքի փոխանցումը: Հայ-բուրքական հարաբերությունների բարելավման փորձերը հենց այն պատճառով են տեղափոխվել ոչ կառավարական ոլորտ, որ Հայաստանի կառավարությունը այդ գործառույթն, ըստ Լուրյան, տապալել է: Այնպես որ, Հաշտեցման հանձնաժողովի հայ անդամների դեմ ուղղված քննադատությունը փորձ է՝ քողարկելու այս իշխանությունների սեփական ձախողումները, որոնք արդեն վտանգում են Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունը»¹⁸¹: ԹՀՀՀ-ի գործունեության դադարեցումը «Ազգը» քաղաքականության մեջ հաճելի անակնկալ համարյա¹⁸². ըստ որի բուրք-հայկական հաշտեցումը անկարգակալների շարան է: «Ազգը» չունենալով նյութորդյան հանդիպման օրակարգում դրված հարցերի և դրանց քննարկման արդյունքների մասին տեղեկություններ, նոյեմբերի 24-ի համարում հանդիպմանն անդրադառնալիս բավարարվեց միայն «Ազատություն» ռադիոկայանին Անդրանիկ Միխրանյանի հայտնած տեղեկությունների վերահրապարակմամբ: ԹՀՀՀ-ի նիստի ամփոփիչ հայտարարության բացակայությունը հիմք էր տվել օրաթերթին նախ կասկածի տակ դնել Միխրանյանի անկեղծությունը, սակա և եզրակացնել. «Որեմն որքան էլ նա լրջօսերն Յեղասպանության միջազգային ճանաչմանն առջնորդ հարցեր քննարկելու բուրքական կողմի հետ, ըստ երևույթի հանձնաժողովի բուրք անդամներն իրենց հետևողականությամբ ի չիք են դարձրել քննարկումները»¹⁸³: Համաձայն պարբերականի, ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ ստեղծված հանձնաժողովի միտումները բուրքական էին: Հետևաբար հանձնաժողովի գործունեության դադարեցումն էլ ինքնաբերաբար պայմանավորվում է նախաձեռնողների և այդ նախաձեռնության մեջ իրենց միտումների զարգացումը հետապնդողների համատեղ ջանքերով:

¹⁷⁸ Turkish Daily News, 14/12/2001.

¹⁷⁹ http://www.eraren.org/eng/articles/turkish_armenianreccomamisopp.htm.

¹⁸⁰ RFE/RL, 18/01/2002.

¹⁸¹ Առավոտ, 14/12/2001:

¹⁸² Ազգ, 14/12/2001:

¹⁸³ Նույն տեղում:

Իր հերքին Ամերիկայի հայկական համագործարք վա-
չինգտոնից հաղորդեց, որ «խորապես հուսախաբ» է եղել ինա-
նալով, որ «հեկտեմբերի 11-ին «Թուրք-հայ հաշտեցման հանձ-
նաժողով» բուրք անդամները միակողմանիորեն դիմել են ար-
դարադատության միջազգային կենտրոն և պահանջել չձե-
նարկել Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ ՄԱԿ-ի 1948թ.
կոնվենցիայի կիրառելիության ուսումնասիրությունը: Ըստ
համագործարքի տեղեկատվության՝ ԹՀՀՀ-ի հայ անդամները,
որպես այդ քայլի հետևանք բուրք-հայկական հաշտեցման
հանձնաժողովի նախագահ Դեյվիդ Ֆիլիպսին հայտնել են, որ
ԹՀՀՀ-ն չի կարող շարունակել իր գործունեությունը:

Թուրքերը նույնիսկ Ֆիլիպսին չլին նախագզուշացրել
իրենց կատարած քայլի մասին: ԹՀՀՀ-ին ուղղված Հայկական
համագործարքի նամակում մասնավորապես ասված է. «Ենթա-
դրում ենք, որ նրանք անհանգստացած էին ուսումնասիրու-
թյան արդյունքից: Երկխոսությունը շարունակելու փոխարեն
նրանք որոշեցին հետ կանգնել և ավարտել: Դա ձեռք բերված
հիմնական պայմանավորվածության խախտում է և պետք է
բացահայտվի»:

Դեկտեմբերի 12-ին իր անդամներին ուղղած նամա-
կում Ամերիկայի Հայկական համագործարքի պատասխանա-
տուները գրում են, որ նման արարքք բուրք անդամների կողմից
անընդունելի է: Նույնքան անընդունելի են Հայաստանի հետ
հարաբերությունները բարելավելու Թուրքիայի շարունակվող
ձգձգումները: «Այս ծախսողման համար Թուրքիան պետք է կրի
ամբողջ պատասխանատվությունը: Հանձնաժողովի բուրք
անդամներն իրենց արարքով իր անտարբերությամբ կործան-
ման դատապարտեցին ԹՀՀՀ-ին»:

Որոշ ժամանակ անց, անբաքույց ուրվատրյամբ Վ.
Օսկանյանը հիշեցրեց. «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ինձ
նմարար խնդիրները կարելի է լուծել միայն պետական մակար-
դակով: Հայաստանը շարունակում է պնդել Թուրքիայի հետ
ստանց նախապայմանների հարաբերությունների հաստատ-
ման և սահմանների վերաբացման վրա. «Սեպտեմբերի 11-ից
հետո ձևավորված միջազգային քաղաքական միջավայրը մեկ

անգամ ևս հնարավորություն է ընձեռում մեր հարևան երկրին՝
վերազնահատել իր տարածաշրջանային կողմնակալ քաղա-
քականությունը և լուրջ քայլեր ձեռնարկել հայ-թուրքական հա-
րաբերություններում էական տեղաշարժ կատարելու ուղղու-
թյամբ»: Իսկ Լավան տեղաշարժ, ըստ հայ դիվանագետի, հնա-
րավոր է միայն պետական մակարդակով շփումների ղեկավարում.
«Մյուս ևս մեկ ապացույցն էր նաև հայ-թուրքական հաշտեցման
հանձնաժողովի աշխատանքների ծախսողումը»¹⁸⁴:

Հետաքրքրական էր նաև, որ Ամերիկայի հայկական
համագործարք, պատրաստվում էր մարտ ամսին իր գործադիր
դեկավար կազմի՝ տնօրենների խորհրդի անդամների ընտրու-
թյան: Հաստատվել էր թեկնածուների կազմը. Զարգ Բարսամ,
Արդա Հաղոթյունյան, Վան Գրիգորյան, Ռիչարդ Մուշեղյան և
Գևոյ Ծ՝ Ռեյլի: Ընտրությունը կատարվելու էին հոգաբարձուներ-
ի խորհրդի կողմից 2002թ. մարտին: Պարզ էր դառնալու արդ-
յունը՝ Հայկական համագործարք շարունակելու և Վան Գրիգոր-
յանի հետ հետագա գործակցությունը, քե՛ ոչ:

ԹՀՀՀ-ի գործունեության առաջին լուրջ խափանման
նկատմամբ ԱՄՆ-ի տեսակետն արտահայտեց ՀՀ-ում ամերիկ-
յան դեսպան Օրդուելը, ասելով, որ հայ-թուրքական հարաբե-
րություններին նայում է լավատեսորեն. «Վաչինգտոնը նպաս-
տակարգված է աջակցելու Երևանի և Անկարայի հարաբերու-
թյունների կարգավորմանը... Թուրք-հայկական հաշտեցման
հանձնաժողովի ծախսողումը չի նշանակում, քե կարգավորման
գործընթացը դատապարտված է,՝ նշել է Օրդուելը,- ԱՄՆ-ը
փնտրում է երկու պետությունների հարաբերությունները կար-
գավորելու ուղիներ»¹⁸⁵: Այս հայտարարությունն արվեց Թուր-
քիայի վարչապետ Էջևիթի Վաչինգտոն կատարելիք այցելու-
թյան նախաչեմին: Թուրքիայի վարչապետն էլ իր հերքին հայ-
տաբարեց, որ պաշտոնական Անկարան վերականգնում է
մինչև 2000թ. աշուն հայաստանցիների համար գործող այցա-
գրային ռեժիմը: Թուրքիայի կողմից Հայաստանի նկատմամբ
խստացված այցագրային կարգի վերացմանը անդրադարձել

¹⁸⁴ Ազգ. 9/1/2002:

¹⁸⁵ Ազգ. 11/1/2002:

նուրյան զոհերի հիշատակի պաշտպանման իրավական երաշխիքների մասին» օրինագծի բնօրրոններ, որը չտուգավ խորհրդարանական մեծամասնության աջակցությունը¹⁹⁴։ Միևնույն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության նախագահը բուրքական կողմին քաղաքական մերձեցման նոր կոչ արեց։ TRT հեռուստաընկերությունը հաղորդեց, որ նախագահ Քոչարյանը հայտարարել է, որ Հայաստանը ցանկանում է թուրքիայի հետ բնականոն առևտրատնտեսական հարաբերություններ ունենալ, շեշտելով, որ երկկողմ հարաբերություններն իսկապես փոխհավասար են, չնայած թուրքիան զարունակում է սահմանը փակ պահելը¹⁹⁵։

Մարտի 14-ի «Ազգի» հաղորդեց, որ «Թուրք-հայ հաշտեցման հանձնաժողովը» կվերսկսի իր աշխատանքները «թարմացված» կազմով։ Հայտարարվել էր, որ բուրքական կողմից իր մասնակցությունը հանձնաժողովում դադարեցրել է թուրքիայի նախկին արտգործնախարար Իլթեր թուրքմենը, իսկ հայկական կողմից չորս անդամներին ավելացել է նոր անուն՝ Սամվել Դեմիրճյան՝ ՀՀ Ազգային ժողովի հանգուցյալ նախագահ, քաղաքական գործիչ Կարեն Դեմիրճյանի կրտսեր որդին։ Հանձնաժողովը մտադիր էր այնուհետև աշխատել առավել խորհրդապահական, գաղտնի պայմաններում¹⁹⁶։ Ի դեպ, արդեն մարտի 15-ին հերքվեց Սամվել Դեմիրճյանի թե՛ ՀՀ-ին անդամակցելու մասին եղած տեղեկատվությունը։ Թե՛ ՀՀ-ի հետագա գործունեությանը մասնակցելու էր նաև իրր հետագած Իլթեր թուրքմենը։

Հաղորդվել էր նաև, որ Թե՛ ՀՀ-ի հայ անդամներն ապրիլի 13-ին առաջարկել էին արժատական փոփոխություններ, որոնք ավելի էին ակտիվացնելու հանձնաժողովի գործունեությունը։ Վկայակոչելով «Ազատություն» ռադիոկայանը, Eurasia.net համացանցային նորությունների գործակալությունը նշում է, որ չորս հայ անդամներ առաջարկել են Թե՛ ՀՀ-ից հեռացնել մի քանի անհաշտ բուրք մասնակիցների։ Հայ անդամ-

ների քիբախում հայտնված բուրք հանձնաժողովականների անունները չէին նշվում¹⁹⁷։

Ի դեպ, մարտի 7-10-ը ԱՄՆ-ի Միչիգանի համալսարանում կազմակերպվել էր հայ-բուրքական հարաբերությունների վերաբերյալ մի գիտաժողով, որին մասնակցել էին ամերիկացի, հայ և բուրք պատմաբաններ։ Տեոթյա ճիստերում ընթերցվել էր 22 գեկուցում, որոնց զգալի մասն առնչվում էր Հայոց ցեղասպանությանը և հայկական հարցին։ Գիտաժողովում հայկական կողմը ներկայացրել էին Վահագն Տադրյանը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, Միրայր Լիպարիտյանը, Ռոնալդ Մյունին, ինչպես նաև Նյու-Յորքի Ձոհրայան կենտրոնից Արամ Արունը, Բերրիլի (Կալիֆոռնիա) համալսարանից Սթիվեն Աստուրյանը, Նյու-Յորքի համալսարանից Պոլ Պոլոսյանը և Լոնդոնի տնտեսագիտական բարձրագույն դպրոցից Ռազմիկ Փառնյանը։ Թուրքական կողմից գիտաժողովին մասնակցել էին, պրոֆ. Բասրև Օրանը, պրոֆ. Վալիլ Բեքրբայը, Լեյլա Նեյզին, որոնք համապատասխանաբար ներկայացնում էին Անկարայի և Սաբանչի համալսարանները։ Թուրք գիտնականներ թանկ Աբշանը, Չարմա Մյուզը Գյոչեքը ներկայացնում էին Միչիգանի համալսարանը։ Ելլի համալսարանից էր Մոնրե Ջալալիբայը։ Պրոֆեսոր Ֆիլրեթ Ադանրը գիտաժողովին մասնակցելու համար եկել էր Գերմանիայից¹⁹⁸։ Գիտաժողովի աշխատանքները լուսաբանելու համար հրավիրվել էին երկու «Թուրք Հաբեր» գործակալության լրագրող Ջենգիլ Չանգալը, և «Ալլոսի» գլխավոր խմբագիր Հրանտ Տիբը։ Հետագայում պարզ դարձավ, որ գիտաժողովի ընթացքում հայ պատմաբանների մեծ ծագել են արժատական տարակարծություններ։ Գիտաժողովը համընկավ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի աշխատանքների ակտիվացմանը և որոշ ուսումնասիրողներ այն կապեցին հանձնաժողովի աշխատանքների վերսկսման հետ։

Թե՛ ՀՀ-ի աշխատանքների վերսկսման մասին բացառաբար արձագանքեց Գաշնակցությունը։ Հայ Դատի հանձ-

¹⁹⁴ Ազգ. 3/3/2002:

¹⁹⁵ TRT1, YAYIN, 14/03/2002, 13: 30: 22.

¹⁹⁶ Ազգ. 14/3/2002:

¹⁹⁷ <http://www.eurasianet.org/resource/armenia/hypermail/200204/0039.shtml>.

¹⁹⁸ Agos, 15/3/2002.

համադրվի ներկայացուցիչ Կարո Արմենյանը հստակ ձևակերպեց պահանջական կուսակցության դիրքորոշումը. «Հայ-թուրքական հաշտեցման համձեռնաժողովը Թուրքիայի համար Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու քաղաքականության մի գործիք է, և այդ գործիքի ձևավորման մեջ, դժբախտաբար, իր դերն ունի նաև ԱՄՆ պետքարտուղարությունը»¹⁹⁹: Հայ Դատի համձեռնաժողովը քաղաքական շրջանակների ուշադրությունն էր իրավիճակում այն իրողության վրա, որ նման նախաձեռնությունները սոսկ ապակողմնորոշում են հանրությանը և պատահական չէ, որ համձեռնաժողովի աշխատանքները ձախողվեցին և «վարկարեկվեցին համաշխարհային հանրության աչքում»²⁰⁰: ԹՀՀՀ-ի աշխատանքների վերականգնման վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկատվություն էր հայտնել Ստամբուլում լույս տեսնող «Ակօս» պարբերականը, որի րոլարկիցը Նյու-Յորքից հայտնել էր, թե համձեռնաժողովի աշխատանքները վերսկսվել են, թեև ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը վերականգնելու մասին պաշտոնապես չի հայտարարվել: Պարբերականի տեղեկության համաձայն, համձեռնաժողովը պիտի համալրվեր նոր անդամներով, փոխվեր անվանումը: Համաձայն շրջանառվող տարբերակների ամենահավանականը «Հայ-թուրքական շփումների խումբ», «ժողովրդակցության խումբ» կամ «Երվվտություն»-ի խումբ» անվանումներն էին: Տեղեկատվություն էր տարածվել նաև, որ ապրիլի 1-2-ը նախատեսվում էր ԹՀՀՀ-ի անդամների հերթական հանդիպումը Նյու-Յորքում, որը պիտի անցկացվեր առանց հրապարակայնության²⁰¹: Սակայն ապրիլի 1-ին ԹՀՀՀ-ի անդամ Անդրանիկ Միլիթյանը գտնվում էր Երևանում, որտեղ և ակտիվ աշխատանքներ էր ծավալել: «Առավոտ» օրաթերթին տված հարցազրույցում նա անդրադարձավ հաշտեցման համձեռնաժողովի գործունեությանը և հայ-թուրքական հարաբերություններին ընդհանրապես²⁰²: Ա. Միլիթյանը խոստովանեց, որ Ռ-ուսաստանում ապրելով՝ ինքը չի

էլ պատկերացրել, թե Հայաստանում և Միլիթյանում որքան խորն է հայկական կուսակցությունների փոխադարձ ատելությունը, ինչն այս հարցում կարող է պատակածան պատճառ դառնալ: Ա. Միլիթյանն նշեց, որ նման իրավիճակը կարելի էր ի սկզբանե ենթադրել, և որ ինքը շատ կուզենար, երե այլ շահագրգիռ կողմերից առաջարկներ լինեին, «որպեսզի համախմբված քաղաքական ուժերը զգային, որ իրենց քիկուներում ոչ մեկը դավադրություն չի անում, այլ՝ ընդհանուր ազգին նվիրված մի գործ է կատարում»²⁰³: Ա. Միլիթյանի համար քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես, Դաշնակցության հետ հանդիպումների ընթացքում պարզ էր դարձել առանց այդ էլ բացահայտ «ընդհանուր կարծիքը»: Այդ մտտեցումները Ա. Միլիթյանը համարել էր սխալ՝ փորձելով համոզվել, որ «այս գործընթացը որևէ չարիք չունի, ուրեմն իրենք էլ պետք է մտնեն այդ գործի մեջ, որպեսզի որևէ մեկը մյուսի հանդեպ կասկածներ չունենա»: Անդրադառնալով պետական ատյանների ներգրավվածության անհրաժեշտության խնդրին ԹՀՀՀ-ի անդամը հայտնեց. «Վ. Օսկանյանը և Աևրժ Սարգսյանը փակ ճիտից հետո իրենք են հայտարարել, որ պետք է հայ-թուրքական հարաբերությունները նորմալացվեն, և հնարավոր է՝ արդեն սկսվել են շփումները Օսկանյանի և Ջեմի միջև»: Ի դեպ, Օսկանյան-Ջեմ հանդիպումներն արդեն սկսված էին: 2002 թվականը բնութագրվեց հայ-թուրքական շփումների ակտիվացմամբ ընդհանրապես, սակայն այդ մասին՝ հաջորդիվ: Ա. Միլիթյանը շեշտեց. «այս գործի մեջ ոչ մի քաղաքական ուժ, քաղաքական կուսակցություն կամ լիդեր չկարող է մտածի, թե ինքը մոնոպոլիա ունի կամ սեփականաշնորհել է այս կամ այն հարցը, և ուրիշները իրավունք չունեն այս հարցին մասնակցել»: Նման մտտեցումը քաղաքագետը համարեց կարճատև և անհետանկարային²⁰⁴:

Հարցազրույցի ընթացքում պարզ դարձավ, որ Ա. Միլիթյանը Հայաստանում էր ԹՀՀՀ-ի մեկ այլ անդամի՝ Վան Գրիգորյանի հետ միասին, և որ նրանց նպատակը Հայաստա-

¹⁹⁹ Նոյան Տասյան, 1/04/2002: <http://www.nt.am>:

²⁰⁰ Նոյն տեղում:

²⁰¹ Agos, 15/3/2002

²⁰² Ավելի համաձայնակի տե՛ս, Առավոտ, 11/04/2002:

²⁰³ Առավոտ, 11/04/2002:

²⁰⁴ Նոյն տեղում

նի տարբեր քաղաքական ուժերի հետ շփումներն են: Ըփումները շարունակվում են նաև ԱՄՆ-ում՝ հանձնաժողովի բուրբ անդամների հետ, սակայն մինչ նոր քայլեր ձեռնարկելը նա կարևորվեց հանձնաժողովի շուրջ ծագած տարակարծությունների լուրջ վերլուծությունը: Ի դեպ, Ա. Միքաելյանն ակտիվ շփումների մեջ էր Հայաստանի քաղաքական կուսակցությունների հետ: «Ազգի» տեղեկություններով, մա հանդիպել էր ԱժՄ առաջնորդ Վազգեն Մանուկյանի, ՀժԿ ղեկավար Ստեփան Դեմիրճյանի, շփումների մեջ էր ԹՀՀՀ-ի մեկ այլ անդամ ՀՀՀՇ նախագահ Ալեքսանդր Արզումանյանի հետ: ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ Վահան Հովհաննիսյանի հետ հանդիպման ընթացքում նրան էր ներկայացվել հայ-բուրբական հարաբերությունների վերաբերյալ դաշնակցության տեսակետը: Այս հանդիպմանը Միքաելյանը մասնակցել է ոչ թե ԹՀՀՀ-ի անդամի կարգավիճակով, այլ որպես քաղաքագետ²⁰⁵: Նույն օրաբերքը տեղեկացնում է, որ կայացել է ՀՀ առաջին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հանդիպումը հանձնաժողովի անդամի հետ: Իսկ ԹՀՀՀ-ի մեկ այլ հայ անդամ՝ Վ. Գրիգորյանը, որ նույնպես երևանում էր, արժանացել էր ՀՀ իշխանությունների ընդունելությանն ամենաբարձր մակարդակով: Սպասվում էր ԹՀՀՀ-ի համակարգող Դ. Ֆիլիպսի մտադրատ այցը երևան²⁰⁶:

«Թրքիչ ղեյի նյուզի» էջերում միևնույն ժամանակ բուրբ հայտնի մեկնաբան Մ. Ա. Բիրանըը բուրբական արտաքին քաղաքականության քննադատության փորձ էր անում ասելով, որ բուրբական արտաքին քաղաքականության սպառնալից տոնը շուտով կարող է բուրբին զգվեցնել: Ցավալին այն է, որ բուրբերը դա արդեն բնական էին համարում: Մասնավորապես նշվում էր, որ ներքին և արտաքին քաղաքականությունում Անկարայի օգտագործվող ինտերակազմ կեցվածքը համահունչ չէ ժամանակակից աշխարհում և միջազգային մակարդակներում ընդունված նորմերին: Բիրանըը մասնավորեցնում է. «Ուշադրություն դարձրեք և կտեսնեք, որ մենք շարունակ «սպառնական» արտահայտություններ ենք գործածում

մեր գրուցակիցների մասին խոսելիս: Մա գուցե մեզ չի անհանգստացնում, քայց ինչացեք, որ չափազանց անհանգստացնում է «մյուս կողմին»²⁰⁷: Ըստ հեղինակի, եթե ներքին քաղաքականությունում դա որևէ լուրջ հետևանքների չէր հանգեցնում, ապա արտաքին քաղաքական ոլորտում այդ գործելակերպը բացասական մթնոլորտ էր ստեղծում: Հեղինակը չէր ցանկանա, որ Թուրքիան ընկալեն որպես սեփական խնդիրները բացառապես ռազմական և ոչ թե քաղաքական միջոցներով լուծող պետություն. «ուզում եմ ձեր ուշադրությունը հրավիրել հայտարարությունների ոճի և տոնի վրա: Դրանցում միտքը շատ հստակ է. «Եթե այս կամ այն չկատարեք, ապա մի վատ բան կպատահի»²⁰⁸: Իր քննադատական հողվածում Բիրանըը նշում է Հայաստանի և ցեղասպանության ճանաչման հետ կապված անընդհատ իրողող սպառնալիքները նույնպես:

2002թ. գարունն ու ամառը նշանավորվեցին նաև երկկողմ հարաբերությունների որոշակի ակտիվացմամբ, չնայած բուրբական պաշտոնական քաղաքական գիծը Հայաստանի նկատմամբ մնում էր անփոփոխ: Պաշտոնատար անձանց հաճախակի շփումները սկսվել էին դեռևս 2002թ. փետրվարից, երբ Նյու-Յորքում տեղի ունեցավ Օսկանյան-Ջեմ հանդիպումը: Այս հանդիպման մանրամասները գաղտնի պահվեցին. հայտնի էր միայն, որ Հայաստանի և Թուրքիայի արտգործնախարարները պատրաստակամություն էին հայտնել շարունակելու իրենց երկխոսությունը: Միաժամանակ Անկարան զո-վագրում էր Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարների ֆորմատով հանդիպում անցկացնելու գաղափարը²⁰⁹:

«Մուսուրիեքը» ապրիլի 11-ի համարի, «Թուրքիան պատրաստ է Հայաստանի հետ հանդիպում անցկացնել» վերնագրով հողվածում, մեջբերում էր նախօրեին արտգործնախարար Ի. Ջեմի՝ լրագրողներին տված ճեպագրույցից մի հատված, որում Թուրքիայի արտաքին գերատեսչության ղեկավա-

²⁰⁵ Ազգ, 10/4/2002:

²⁰⁶ Նույն տեղում:

²⁰⁷ Turkish Daily News, 12/04/2002.

²⁰⁸ Նույն տեղում:

²⁰⁹ Ազգ, 11/04/2002:

ըր կրկնում է շուրջ մեկ տարվա կոչը՝ Անկարայի և Երևանի միջև հաստատել երկխոսություն²¹⁰: Ընդ որում մնան օրինակ կոչերը նախորդում են ապրիլի 24-ին, այն օրվան, երբ «Ջնոմ-հորինթի» խոսքերով «հայկական լոբբիները նշում են այսպես կոչված ցեղասպանության տարելիցը»: Ձեռք ճեպագրույցի ընթացքում նշել էր, որ Թուրքիան պատրաստ է հյուրընկալել Անկարայի, Երևանի ու Բաքվի ներկայացուցիչներին՝ քննարկելու կովկասյան տարածաշրջանի վեճերը: Ապրիլի 25-ին «Արմենպրեզ» գործակալությունը, վկայակոչելով «Թրքիշ դեյլի ճյուզ» քերթը, հստակեցրեց նաև հանդիպման օրը՝ մայիսի 14-ը²¹¹:

Հայ-թուրքական միջպետական հարաբերությունների 2002-ը կարևորագույն զարգացումներից էր Օսկանյան-Ջեմ-Գուլիև եռակողմ հանդիպումը, որը տեղի ունեցավ մայիսի 14-ից 15-ը, Իսլամդիայի մայրաքաղաք Ռեյկյավիկում: Հանդիպման նախաձեռնողը Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Ջեմն էր, որը սկսած 2001-ը փետրվարից, փորձում էր հաջողել իր տարածաշրջանային նախաձեռնությունը: Հայաստանի հետ հարաբերությունների զարգացման առումով, սակայն, Թուրքիայի նախապայմանները մնացին անփոփոխ. պաշտոնական հարաբերությունների հաստատումը անհնար էր մինչև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորումը: Թուրքիայի նախագահ Ա. Սեզերը հայտարարեց. «Էանի դեռ հայկական ուժերը դուրս չեն բերվել Ադրբեջանից, Թուրքիան չի բացի սահմանները և չի համագործակցի Հայաստանի հետ»: Անկախ հանդիպման արդյունքից «Թրքիշ Փոր» շաբաթաթերթը գտնում էր, որ Հայաստան-Թուրքիա-Ադրբեջան ֆորմատով Ռեյկյավիկյան եռակողմ հանդիպումը տարածաշրջանային կարևոր զարգացում էր²¹²:

Ռեյկյավիկից վերադառնալուց հետո Թուրքիայի արտգործնախարար Ի. Ջեմը հրապարակել է Հայաստանի հետ

հարաբերություններ հաստատելու Թուրքիայի չորս հիմնական նախապայմանները.

1. Հայաստանը պետք է բողոքի ցեղասպանության խնդիրը պատմաբանների ուսումնասիրմանը,
2. Հայաստանը պետք է իր Մանհանդրությունից վերացնի տարածքային պահանջների հոդվածները,
3. Պետք է լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի հարցը՝ ինչը, ըստ Թուրքիայի, նշանակում է դուրս բերել հայկական բանակը Ղարաբաղի տարածքից,
4. Հայաստանը պետք է միջանցք տրամադրի Ադրբեջանի և Նախիջևանի կապը ապահովելու համար²¹³:

Ի. Ջեմը չէր մոռացել նշել, որ Թուրքիան ԵՄ-ի անդամակցության թեկնածու է. Հայաստանն էլ մի օր ստանալու է այդ կարգավիճակը: Այդ առումով, ըստ նրա, Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը Երևանի համար կարևորագույն խնդիր է: Թուրքական կողմի նմանօրինակ դիրքորոշումը ոչ այլ ինչ էր, քան Հայաստանի նկատմամբ ավանդական քաղաքականության շարունակություն, որը միտված է երկկողմ հարաբերությունները հնարավորին չափ լարելու: Այսինքն, Թուրքիան չէր հրաժարվել Հայաստանի նկատմամբ իր քշնամական վերաբերմունքից: Հետագայում հանդիպումների ընթացքում, մասնակիցները հեքթեցին Թուրքիայի կողմից որևէ նախապայմանների առաջ քաշելու մասին լուրը: Մայիսի 20-ին ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Է. Օսկանյանը մամուլի ասուլիսի ընթացքում հեքթեց այդպիսակ շշուկները. «Մամուլում հայտնված՝ Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի չորս նախապայմանների մասին լուրը բացարձակապես չի համապատասխանում իրականությանը: Միզուցն այդ նախապայմանների մասին նշվել է այլ տեղ, բայց մեր նշակողը հանդիպման ընթացքում Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններ չեն քննարկվել, և իմ գործընկեր Ջեմի կողմից նման բան չի նշվել: Դա կառուցողական և օգտակար հանդիպում էր, շատ բաց տեքստով քննարկվել են երեք երկրների

²¹⁰ Cumhuriyet, 11/04/2002.

²¹¹ Արմենպրես , 25/04/2002: <http://www.armenpress.am>:

²¹² Turkish Probe, 19/05/2002 .

²¹³ Տե՛ս Նոյսյան Տաալան , 17/05/2002, <http://www.nt.am>:

հետաքրքրող խնդիրներ»²¹⁴: Հետաքրքրական է, քայքայ Ադրբեյջանի արտոգործնախարար Գուլիեր ևս հերքեց նռակող հանդիպումը իբր լարված մթնոլորտում անցած լինելու մասին լուրերը:

Որպես հանդիպումների այս շարքի շարունակություն 2002թ. հունիսի սկզբին, վկայակոչելով «Թրքիչ դեյլի նյուզը», հայաստանյան րեքրերը տեղեկացրեցին, որ Թուրքիայի արտոգործնախարար Բ. Ջեմը և նրա հայ պաշտոնակից Վ. Օսկանյանը հունիսին՝ նախքան Սեծովյան տնտեսական համագործակցության համաժողովը, հեքրական անգամ հանդիպում կունենան: Հանդիպման օրվա մասին տեղեկություն չէր հաղորդվել: Որոշվել էր նաև, որ բուրք և հայ դիվանագետները մամուլից գաղտնի են պահելու Ջեմ-Օսկանյան հանդիպումների մանրամասները՝ մինչև երկու պետությունների բանակցությունները չավարտվեն²¹⁵:

Հունիսի 10-ին «Նոյյան Տապան» գործալակությունը, վկայակոչելով բուրքական աղբյուրները, տեղեկացրել էր, որ հայկական և բուրքական կողմերը իբր քն կհանդիպեն հունիսի 17-ին՝ Նվրուպայի քաղաքներից մեկում (հավանաբար Վլենենայում կամ Ժնևում): Գործակալությունը մատնանշել էր երկկողմ շփումներում կարևոր դերակատարություն ունեցող անդրկուլիսային գործիչների՝ բուրքական կողմից ԱԳՆ պաշտոնյա էրքան Թեզգորին, իսկ Հայաստանից՝ ԱԳՆ Մերծավոր և Միջին Արևելքի վարչության պետ Կարեն Միրզոյանին: Համաձայն գործակալության ունեցած տեղեկատվության, հանդիպման ընթացքում մասնավորապես նախապատրաստվելու էր Հայաստանի և Թուրքիայի արտոգործնախարարների՝ հունիսի 25-ին Ստամբուլում՝ Սեծովյան տնտեսական համագործակցություն կազմակերպության շրջանակներում տեղի ունենալիք հանդիպումը²¹⁶: Հունիսի 21-ին «Նոյյան Տապան» գործակալությունը, վկայակոչելով Ադրբեյջանում Թուրքիայի դեսպանության տարածած տեղեկատվությունը, նշել էր, որ բուրքական ԱԳՆ ղեկավար Ի. Ջեմն հանդիպելու է Հ. Ալիևի և Վ. Օսկան-

յանի հետ²¹⁷:

Ուշագրավ այլ գարգացումներ էին տեղի ունենում հայությունական հարաբերությունների օրակարգային հարցի՝ Հայոց ցեղասպանության խնդրի արձարծման հետ կապված: Հետաքրքրական է, որ Միջպետական հարաբերությունների ակտիվության սկիզբը համընկավ Ապրիլի 24-ի օրվա հետ, երբ սկսվելովում էր ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի ցավակցական ուղևորը հայ ժողովույին, որտեղ ցեղասպանությունը եզրը մտցնելու համար ամերիկահայկական լորքին պայքարել էր մի ամբողջ տարի: Եթե ՀՀ նախագահի Յեղասպանության գոևերի իշխատակի օրվա կապակցությամբ ուղևորում վերահաստատվում էր, որ «Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հետապնդումը Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության օրակարգում արտահայտությունն է հայ ժողովրդի օրինական պահանջների և սպասումների... Դս վրեժխնդրական զգացումների արտահայտություն չէ, այլ նմանօրինակ հանցագործությունների կրկնությունը բացառելու մտահոգություն»²¹⁸, ապա ԱՄՆ-ի նախագահը, չնայած 162 կոնգրեսականների կողմից 1915թ. իրադարծությունները ցեղասպանություն անվանելու լրեն ուղղված դեմումին և 2000թ. հունիսի 2-ին՝ իր նախընտրական արշավի օրերին ամերիկահայությանը տված խոստմանը՝ ԱՄՆ-ի նախագահ ընտրվելու դեպքում, Ապրիլի 24-ին «ցեղասպանություն» բառն օգտագործելու մասին, Բուշ կրտսերը երկրորդ անգամ դրծեց խոստումը: ԱՄՆ-ի նախագահը հայ ժողովրդին կոչ էր արել ապագան կառուցել «ճշմարտության և հաշտեման հիմքով»: Թուրքիային էլ հորդորել էր Հայաստանի հետ հաստատել տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերություններ: Նա իր երախտիքի խոսքն էր ուղղել ամերիկահայությանը և Հայաստանին՝ ահաբեկության ընծ պայքարում ցուցաբերած աջակ-

²¹⁴ Ազգ. 21/05/2002:

²¹⁵ Turkish Daily News, 3/06/2002.

²¹⁶ Նոյյան Տապան, 10/6/2002, <http://www.nt.am>:

²¹⁷ Նոյյան Տապան, 21/6/2002, <http://www.nt.am>:

²¹⁸ Ազգ. 24/04/2002:

ցության համար²¹⁹: Մակայն ոչ ԱՄՆ-ի նախագահի քաջակերտմը, ոչ էլ երկկողմանի շփումների ակտիվացումը, որևէ ազդեցություն չունեցան Հայոց ցեղասպանության ժխտման՝ Անկարայի քաղաքականության վրա: Թուրքիայի նախագահ Սեզգինի հովանավորությամբ Անկարայում ապրիլի 20-21-ը տեղի ունեցավ հայկական ուսումնասիրությունների կոնգրես, որ կազմակերպել էր Անկարայի հայկական հետազոտությունների ինստիտուտը²²⁰: Կոնգրեսը նպատակ ունեւր անդրադառնալու «հայկական հարցին իր ազգային, պատմական, կրոնական, մշակութային, իրավական, անարեկչական, հոգեբանական, միջազգային ենթատեքստերով»: Հայկական ուսումնասիրությունների կոնգրեսի հայտարարության մեջ ասվում էր. «այսպես կոչված հայոց ցեղասպանության պնդումները կրում են քաղաքական նպատակ»: Կոնգրեսի մասնակիցները կարծում էին, որ «գիտական ուսումնասիրությունները չեն հաստատում Հայոց ցեղասպանության պնդումները»²²¹:

Թուրք պատմաբանների հայտարարությունը քննադատում էր աշխարհի տարբեր պետությունների խորհրդարանների՝ Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևերը, ինչպես նաև հորոգորում աշխարհի բոլոր պետություններին՝ «հայկական անարեկչական կազմակերպություններին ներառել անարեկչական ցուցակներում»: Կոնգրեսի աշխատանքներին մասնակցել էր 112 մարդ՝ գիտնականներ, պաշտոնարող դեսպաններ, լրագրողներ, գրողներ: «Թրքիչ դեյլի նյուզը» նկատում է, որ «Թուրքիայի Հանրապետության ութսունամյա պատմության ընթացքում սա ստաջին դեպքն էր, երբ «ավելի քան հարյուր բուրք գիտնականներ քննարկում են հայերի և բուրքերի հարաբերությունները»: Եզրափակիչ հայտարարությունը կոչ էր անում Թուրքիային և Հայաստանին համատեղ լինել երկխոսության և համագործակցության: Թուրք գիտնականները ցանկություն էին հայտնել հայ գիտնականների հետ համատեղ քննելու «այսպես կոչված» Հայոց ցեղասպանու-

թյան պնդումները: Այս միջոցառումը, սակայն, Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր ակտի սկիզբն էր: Թուրքական պետության բարձրագույն առյաններում տիրող տեսակետին համապատասխան Հայկական հարցը, տարրական դպրոցներից սկսած, դասավանդվելու էր աշակերտներին և տեղ գտնելու ինչպես հասարակագիտության, այնպես էլ պատմության դասագրքերում²²²: Մինչ դասագրքերի պատրաստումը, ուսուցիչները պետք է մասնակցեին Հայոց ցեղասպանության քննալով հատուկ դասընթացների և նրանց համար սեմինարներ կին կազմակերպվելու: Դասագրքերում ընդգծվելու էր «հայերի և բուրքերի հազարամյա բարեկամությունը, դրա կարգահանարումը հայ կոմիտանների ապստամբություններով», միաժամանակ մեծ տեղ էր արվելու «բուրք և հայ ժողովուրդները բարեկամներ են» բնալյին: Կեղծիքի ինդուստրիայի մեկ այլ հայտնագործություն արխիվների վաղաշրջան կողմից տրամադրված տվյալն էր սու այն, որ պատերազմի տարիներին 518 հազար 105 բուրքեր սպանվել էին հայերի կողմից²²³: Իր աշխատանքներն էր սկսել նաև «Այսպես կոչված ցեղասպանության պնդումների դեմ համակարգող խորհուրդը», որը գլխավորում էր Ազգայնական շարժում կուսակցության անդամ, փոխվարչապետ Դևլեթ Բահչելին: Այս հանձնաժողովը ներառում էր բուրքական կառավարական իսթերիչմենտի անկյունաքարային գործիչներին և ֆինանսավորվում էր Թուրքիայի վարչապետի հիմնադրամից: «Թրքիչ դեյլի նյուզ» օրաթերքը նկատել էր, որ հանձնաժողովի հանդիպումը տարօրինակորեն համընկել էր Հայաստանի հետ սահմանների բացման շուրջ տարվող շահարկումներին²²⁴: Թուրքիայում, իհարկե, կային նաև այլ տեսակետներ. Հայաստանի հետ հարաբերությունների զարգացումը նպատակահարմար էր գտնում պաշտոնարող դիվանագետ Յուրսել Սոյլեմեզը, որը բուրքական «Հայաստան» օրաթերքի մայիսի 14-ի համարում առաջարկում էր Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունների զարգացումն արագացնելու նպատա-

²¹⁹ Ազգ. 24/04/2002:

²²⁰ Նոյյան Տապան, 16/04/2002, <http://www.nt.am>:

²²¹ Նոյյան տեղում:

²²² Agos, 12/04/2002.

²²³ Zaman, 19/04/2002.

²²⁴ Turkish Daily News, 20/5/2002.

կով երևանում բացել առևտրային գրասենյակ: Ըստ Սայենզի, անգամ դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում անհրաժեշտ էր ձեռնամուխ լինել երկկողմ տնտեսական կապերի զարգացման գործին²²⁵:

Հայաստանի Ազգային ժողովը, միևնույն ժամանակ գրադված էր մարտ ամսին ձայնողված 1915-1922 թվականներին թուրքիայի իրագործած Հայոց ցեղասպանության գոհերի հիշատակի պաշտպանման իրավական երաշխիքների մասին օրենքի քննարկումով: Հիշեցնենք, որ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովը, 60-ից ավելի ձայներով, ապրիլի 29-ին մեծ օրակարգ մտցրեց օրենքի նախագիծը, որը մշակել և շրջանառության մեջ էր դրել «Ազրոարդյունաբերական ժողովրդական միավորում» խումբը: Խորհրդարանում առկա տարակարծություններով հանդերձ այս նախագիծը լուրջ քննարկման չենթարկվեց: Միակ ընդդիմախոսն Արշակ Սահրյանն էր, ըստ որի՝ նախագիծն օրվաօրվա չէր:

Օրինագծին ծանոթանալուց հետո ՀՀ վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանը գրավոր հանձնարարել էր ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիային և ԵՊՀ ռեկտոր Ռ. Մարտիրոսյանին՝ նախագիծն ընդունելու նպատակահարմարության հարցը գիտական մակարդակով քննարկել և եզրակացություն տալ: ՀՀ ԳԱԱ-ում, Յեղասպանության բանգարանի տնօրեն Լ. Բարսեղյանի գլխավորությամբ հարցը քննարկելու համար ստեղծվել էր հանձնաժողով:

Ապրիլի 18-ին ակադեմիայում իրավիրած հանդիպման ժամանակ, որին մասնակցել են նաև նախագծի հեղինակները, հանձնաժողովը դրական էր գնահատել օրենսդրական նախաձեռնությունը և պատասխան նամակ հղել վարչապետին, որից հետո օրինագիծը վերադարձվել էր Ազգային ժողով: Ակադեմիայի և կառավարության եզրակացությունները դեռևս չստացած՝ խորհրդարանականների մի մասը որոշում է հարցը օրակարգ մտցնելու շուրջ բացասական կարծիքով հանդես գալ ԱՄ-ի լիազումար նիստում: Խորհրդարանի նիստի ընթացքում պատ-

գամավոր վազզեն Խաչիկյանը ներկայացրեց ձևավորված բացասական դիրքորոշումը: ԱՄ-ում հստակ որվագծվեցին ընդհանրապես Յեղասպանության մասին քաղաքական ուժերի մտեցումները: 65 կողմ, 3 դեմ, 3 ձեռնպահ: Փաստորեն, 131 պատգամավորներից վարսուրել ընդհանրապես չի քվեարկել և որ հատկանշական է, դրանց մեծ մասը հանրապետականներն էին: Նույն «Լ. Խաչիկյանը հետագայում իրենց մտեցումը բացատրեց նրանով, թե օրինագիծն ընդհանրապես խոչընդոտելու էր արտաքին քաղաքականությանը, ինչին նախագծի հեղինակ Հմայակ Հովհաննիսյանը համամայնել չէր կարող: ԱՄ ամբիոնից նա հուշարարեց. «Այս հարցում մենք իրավունք չունենք կողմ գնալ սկիզբ առած նախընտրական մրցակցությանը և այլ մրցակցության ընթացքում անխուսափելիորեն առաջացող կալվածաձեռնություն և խանդի մրենտրոսին»²²⁶:

Ի տարբերություն Ազգային ժողովի, 2002թ. Յեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման առումով հեթրական քայլը կատարեց Կանադայի Սենատը: Կանադայում Յեղասպանության ճանաչման հարցը նման էր ԱՄՆ-ում նույն գործընթացներին²²⁷: Կանադական լուրջ պատը ճար տվեց 1980թ., երբ Քվեբեկի Ազգային ժողովն ու Օնտարիոյի օրենսդիր մարմինը ճանաչեցին Հայոց ցեղասպանությունը: Կանադահայ համայնքը կարողացավ, ի վերջո, մեծ հաղթանակ տանել 2002թ. հունիսի 13-ին, երբ Սենատը, հակառակ Օտտավայում քուրբական դեսպանատան ճնշումներին և սպառնալիքներին, ընդունեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձև, որով դատապարտում և կառավարությունից պահանջում էր ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն» և «Ապրիլի 24-ը բոլոր տարիների համար Կանադայի ողջ տարածքում հռչակել 1,5 մլն հայ գոհերի հիշատակի օր»: Սենատի բանաձևն ընդունվել էր 40 կողմ, 39 դեմ ձայների հարաբերակցությամբ²²⁸: Բանաձևը, ինչպես նշում են Կանադայի Հայ դատի,

²²⁶ Ազգ. 4/5/2002:

²²⁷ Ազգ. 18/6/2002:

²²⁸ Նույն տեղում:

Հայկական համաշխարհային այսօրի և Կանադայի խորհրդարանի միակ հայ պատգամավոր Սարգիս Սարգսյանի գրասենյակներից ստացված հաղորդագրությունները, Սենատին ներկայացվել էր սենատոր Շրլի Մեյուրի կողմից (լիբերալ, Բվերեկից), որը քվեարկությունից հետո ասել է. «Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը համայն հայությանը հնարավորություն կտա դարձնել պատմության այս տխուր էջը և վճռական նայել դեպի ապագան»²²⁹:

* * *

Հայ-թուրքական երկխոսության կարևոր բաղադրիչներից է պատմաբանների երկխոսության գաղափարը: Այս առումով նպատակահարմար ենք գտնում անդրադարձում Դանիալյան մայիսի 10-11-ը հայ և քուրք պատմաբանների մասնակցությամբ տեղի ունեցած «Հայկական հարց. պնդումներ և մերժումներ» գլխատողովին («Թըրքիչ դեյլի նյուզի») հաղորդմամբ գլխատողովի պաշտոնական անվանումը «Հայկական հարց. փաստարկներ և հակափաստարկներ» էր, հավանաբար «Նոյ-փաստարկներ և հակափաստարկներ» էր, սակայն հարցի վրա Սուպան» գործակալության տեղեկատվության մեջ տեղ էր գտել քարզմանական սխալ - Ա.Ա.)²³⁰, որի կազմակերպիչը եղել էր «Յեղասպանության և Ողջակիզման ուսումնասիրության դանիական կենտրոնը»: Համաձայն «Նոյյան Տասպան» գործակալության, որը վկայակոչում էր թուրքական մամուլը, հայկական կողմից գլխատողովին մասնակցել էին պրոֆեսորներ Վահագն Տատրյանը և Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, իսկ թուրքական կողմից՝ Թուրքիայի Մեջլիսի պատգամավորներ Բյուլենք Աբաբջյանը, Բայրամ Ֆրոնաթ Յաքիլին և պաշտոնաթող դիվանագետ Փուլաթ Թաջարը: Գլխատողովին մասնակցել էր նաև ԹՀՀՀ-ի անդամ Գյունդուզ Աքբանը, որը գլխատողովի և հայկական փաստարկների վերաբերյալ իր մեկնաբանություններով հանդես էր եկել «Թըրքիչ դեյլի նյուզում»: Գլխատողովի առաջին օրը ելույթ էր ունեցել հայկական կողմը: «Թըրքիչ դեյլի նյուզ» օրաթերթում տպագրված իր հրա-

պարակման մեջ Գյունդուզ Աքբանը մանրամասնորեն անդրադառնալով Տատրյանի ելույթին և պնդում, որ գլխատողովի ընթացքում վերջինիս կողմից բերվող փաստարկներն անհիմն ու չսփազանցված են եղել, խոստանալով օրաթերթի հերթական համարներից մեկում ներկայացնել իր փաստարկները²³¹ (անվանի պրոֆեսորի ելույթն, անգամ Աքբանի կողմից խմբագրվելուց հետո, բավականին հավասարակշիռ և փաստարկված էր - Ա.Ա.): Հաջորդ օրվա ելույթներում թուրքական կողմը պնդել էր, քն սիյուրքահայությունը ցեղասպանության խնդրի պատճառով կործանման է հասցրել Հայաստանի Հանրապետությունը: Թուրքերը կոչ էին արել հայկական սիյուրքին օրինակ վերցնել հրեական լոբբինգ և անցյալի փոխաբան սպիտակ նորոշյա իրականությանը: Թուրքական կողմին ղոջունել էր Եվրախորհրդարանի դանիացի պատգամավոր Մ. Քանթին: Թուրք ներկայները նշել էին, որ Անկարայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն իրեն Եվրամիությանն անդամակցության նախապայման դիտարկելու Եվրախորհրդարանի ընդունած որոշումը ընդունվել էր ահաբեկչական կազմակերպությունների սպառնալիքների ներքո: Արդեն 2002թ. մայիսի 21-ի «Թըրքիչ դեյլի նյուզում» Աքբանը հանդես եկավ ««Յեղասպանության» խնդրի լուծումը հողվածով» առաջ էր քաշում խնդրի լուծման սեփական տեսակետը: Գյունդուզ Աքբանը նշում է. «1915-1916թթ. դեպքերը ողբերգություն էին... երբ լիներ ցեղասպանություն ցավը (հայերի - Ա.Ա.) դրանից ավելի պակաս չէր լինելու: Հայերը կորցնող կողմն էին: Այդ իսկ պատճառով նրանց կորուստները կյանքի, կայքի և «տարածքի» առումով ավելին են քան մերը: Որպես հաղթող կողմ, թուրքերը պիտի մեծախոգի լինեն հայերի տառապանքի նկատմամբ: Մեզանում միշտ էլ լինելու էր հայկական փոքրամասնություն և Հայաստանը մեր սահմանակիցն է: Այսպիսով Հայաստանի հետ հայտնեցում մեր ապագա հարաբերությունների համար հրամայական է»²³²: Որքան էլ տարօրինակ լինի, նույն ժխտողական ոճով են գրված հաշտեցման հանձնաժողովի այս անդամի բոլոր

²²⁹ Ազգ. 18/6/2002:

²³⁰ Նոյյան Տասպան, 15/5/2002, <http://www.nt.am>:

²³¹ Turkish Daily News, 18/5/2002.

²³² Նույն անդամ

հողվածներն ու աշխատությունները: Համաձայն Աքքանի, հաշտեցման համար կարևորագույն խոչընդոտը ցեղասպանության հիմնախնդիրն է, դեռ ավելին նա գտնում է, որ քանի դեռ այդ խնդիրը ԹՀՀՀ-ի օրակարգում է հաշտեցումը քիչ հավանական է:

Իր կողմից Թուրքական «Հյուրիեք» օրաթերթի մայիսի 12-ի համարում Պուլսի Հայոց պատրիարք Մեսրոպ Մուրաֆյանը հայերին ու բուրքերին հաշտեցման կոչ էր անում. «Ատովա-ժառուցն ասում է, որ երբ խնդիր էր առաջանում, վրայ էր արագ լուծում գտնել, որպեսզի այն չշահարկվի: Չլուծված մի խնդիր կա... Եկեք երկխոսություն հաստատենք: Մենք՝ Թուրքի-այում քնակվող հայերս, երկու կրակի մեջտեղում ենք: Մենք մի-սամամանակ բուրք ենք և հայ: Մենք սիրում ենք բուրքին և հային: Մեր մշակույթը բուրքական էր և հայկական: Եկեք սահ-մանի վրա համատեղ հուշարձան կանգնեցնենք, բոլորն այցե-լեն, ծաղիկներ դնեն բոլորի համար: Եկեք հաց ու աղ կիսենք»²³⁵:

Միևնույն ժամանակ Թուրք-հայկական գործարարու-թյան զարգացման կոմիտեն, որն ակտիվորեն աջակցում էր պատմաբանների երկխոսության գաղափարին, պիտի կազմա-կերպեր բուրք պատմաբանների այցը Հայաստան: «Արմեն-պրես» գործակալությանը հաղորդել էր, որ մայիսի 30-ին չորս-օրյա առաքելությամբ Հայաստան էին ժամանելու Թուրքիայի «Եվրասիական ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի» տնօրեն Ումիթ Օզդալսը, կենտրոնի Լովկասի բաժնի վարիչ Յաղար Զալաֆարը, Թուրքիայի «Հայկական հետազոտությունների ինստիտուտի» տնօրեն Օմեր Էնզին Լյուրենը և փորձագետ Մահմադ Նիյազի Սեզգին²³⁶: Նախա-տեսված էին բուրք հետազոտողների հանդիպումները Հա-յաստանում գործող ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոնի ներկայացուցիչների, այդ թվում ՀՀ առաջին արտ-գործնախարար Բաֆիի Հովհաննիսյանի հետ: Ենթադրվում էր, որ բուրքերը Գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատ-մաբանների և ակադեմիկոսների հետ կքննարկեն Հայոց ցեղա-

սպանության խնդիրը²³⁵: Սակայն շուտով պարզ դարձավ, որ բուրք հետազոտողների խմբի Հայաստան այցելությունը չեղ-յալ է հայտարարվել: Այս մասին «Արմինֆո» գործակալությա-նի տեղեկացրել էր Թուրք-հայկական գործարարության զար-գացման կոմիտեի հայկական կողմի համանախագահ Արսեն Ղազարյանը: Հենց վերջինս կազմակերպել էր բուրք հետազո-տողների այցելությունը Հայաստան: Ուր քնն Ա. Ղազարյանը չնշեց այցը չեղյալ հայտարարելու պատճառները, «Արմինֆոն» հաղորդում է, որ պատճառը սպասվելիք այցի մասին հայկա-կան լրատվամիջոցների հրապարակումներն էին: Այցի հե-տազգման պատճառների վերաբերյալ պարզաբանումներ տվեց ԹՀԳՋԿ-ի բուրքական կողմի համանախագահ Զանն Սոյաքը: «Ազգ» օրաթերթին տված հարցազրույցում, այցի հե-տազգման պատճառներին անդրադառնալով, Սոյաքը նշեց. «Հայկական մամուլում խմբի այցելության մասին հրապարակ-վեց բյուրիմացությունից բխող սխալ մի լուր, որտեղ ասվում էր, որ խումբը Հայաստանում կայցելի Յեղապանության բանգա-լան-ինստիտուտ: Մինչդեռ ծրագրով դա չէր նախատեսվում: Երբ այդ լուրը հրապարակվեց, բուրք հետազոտողներն այցե-լությունը հետաձգեցին. այլ ոչ թե դա չեղյալ հայտարար-վեց»²³⁶: Մինչդեռ 2002թ. մայիսի 7-ին, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղա-սպանության բանգարան-ինստիտուտը ստացել էր ԹՀԳՋԿ-ի նամակը, որում ասվում էր, որ վերընշյալ գիտնականները ցան-կություն էին հայտնել հանդիպելու բանգարան-ինստիտուտի տնօրեն Լ. Բարսեղյանին և, «որոշ տեղեկատվություն ստանալ-ու Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի մասին»²³⁷: Սոյաքի կարծիքով այցը բուրք-հայ գիտական երկխոսության հիմք կարող էր լինել: ԹՀԳՋԿ-ի բուրք համանախագահը նշեց, որ իրենց կազմակերպությունը, սկսած 1997թ. անմիջականո-րեն մասնակցում է բուրք-հայկական շփումներին: Երկկողմա-նի հարաբերությունների զարգացման վերաբերյալ ՀՀ առաջին դեմքերի դերակատարության մասին Սոյաքն ասաց հետևյալ.

²³⁵ Hurriyet, 12/6/2002.

²³⁶ Արմենպրես, 28/05/2002, <http://www.armenpress.am>

²³⁵ Ազգ, 1/6/2002:

²³⁶ Ազգ, 5/6/2002:

²³⁷ ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ, ֆոնդ 32, բուրք 44, ծր. 1:

«Որքան էլ բուրքական որոշ շրջանակներում ընդգծվի, քե՛ն Տեր-Գևորգյանի իշխանությունը Թուրքիայի համար հարմար առիթ էր, կարծում եմ, նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի օրոք բուրք-հայկական հարաբերություններում կարևոր քայլեր են կատարվել, որոնցից կարելի էր առանձնացնել գիտական և հասարակական կառույցների միջև ստեղծված կամուրջները: Այս հանգամանքը պարզորոշ ցույց էր տալիս, որ մեր երկու երկրների հարաբերություններն ամենևին նահանջ չեն ապրել»²³⁸:

Ամփոփելով՝ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ դեռևս 2000թ. ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի ընդլայնված նիստում քննարկվել էր հայ և բուրք պատմաբանների երկխոսության խնդիրը: Եվ չնայած ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարությունը հայտնել էր, որ դեմ չէ պատմաբանների երկխոսությանը, մասնակիցների նշանակալի մասը հնարավոր չէին համարել այդ գաղափարի իրականացումը՝ պնդելով, որ բուրքական կողմը կարող էր այն ավելորդ անգամ շահարկել²³⁹:

* * *

2002թ. մայիսից հայաստանյան մամուլը կրկին սկսեց ակտիվորեն քննարկել Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի աշխատանքների վերսկսման հարցը: Չնայած պաշտոնական երևանք, ի դեմս ՀՀ ԱԳ նախարար Վարդան Օսկանյանի, ասաց, որ «Թուրքիայի հետ շփումները բարձր մակարդակի վրա են, արդեն արտգործնախարարների մակարդակով: Այնպես որ լրացուցիչ խողովակների կարիք չենք զգում: Հայաստանի և Թուրքիայի միջև արտգործնախարարների մակարդակով սկսել ենք երկխոսություն, շարունակելու ենք, հույս ունենք դրական տեղաշարժեր արձանագրել»²⁴⁰, հաշտարար խմբի անդամներին դա չկանգնեցրեց: Հայաստանյան մամուլի հետ առանձնակի ակտիվորեն շփված և

ԹՀՀՀ-ի քարոզչություն էր վարում Անդրանիկ Միքրանյանը: Մյու՛ն այդ ինչպես նշել էինք, նա Հայաստանում մի շարք հանդիպումներ էր ունեցել քաղաքական կուսակցությունների և պետական բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: Համաձայն Ա. Միքրանյանի, Երևանում կայացել էր ԹՀՀՀ-ի հայկական կողմի ներկայացուցիչների հանդիպում, որը հատուկ նախատեսված չէր. «Ռոդակի Վան Գրիգորյանը Երևանում էր, այդ օրերին ես էլ էի այնտեղ, և, ստացվեց այնպես, որ բոլոր չորս անդամները նույն կետում էին: Նոյեմբերից (այս հայտարարությունը սխալ է, քանի որ հայ անդամները հանձնաժողովից դուրս եկան 2001թ. դեկտեմբերի 11-ին - Ա.Ա.), երբ հայտարարեցինք մեր մասնակցությունը դադարեցնելու մասին, մենք վատառդեն առաջին անգամ էինք հավաքվել, ինչը հարմար առիթ էր ստեղծված իրավիճակը քննարկելու համար»²⁴¹: Շավարյանը հարցազրույցը, որ Միքրանյանը տվել էր «Ազգ» օրաթերթին սրդեն Մոսկվայում, ներկայացնում ենք մասնակի կրճատումներով: Այն հարցին, քե՛ն կվերականգնվի՞՝ հանձնաժողովի աշխատանքն այս կամ այլ կազմով, Միքրանյանը այնքան էլ ակնհայտ պատասխան չուներ: Արդո՞ւք կապ ուներ Միչիգանի կոնֆերանսը հանձնաժողովի վերակենդանացման հետ հայր-սիրտի՞ ԹՀՀՀ-ի անդամը պատասխանեց, որ այն ուղղակի առնչություն չուրի: Սակայն, միայն այն, որ կոնֆերանսը կայացել էր, խոստում էր այն մասին, որ հայ-բուրքական հարաբերությունների նորմալացման հարցը կրկին օրակարգային էր դարձել: Միքրանյանն ավելաբացեց. «Ես նախկինում էլ նշել եմ, որ մե՛սն հարցերը լուծում են գտնում, երբ տարածաշրջանում իր ներկայություն էր փաստում ինչ-որ գերիզոր ուժ, որը կարող է սեփական շահերից ելնելով ձգտել միակողմանիորեն փոխելու այդ հարաբերակցությունը և վճիռներ պարտադրել հակաարտությունների կողմերին: Այսօր, եթե ԱՄՆ-ը վճռել է, որ Հարավային Կովկասում խաղաղության հաստատումը ելնում էր իր՝ մերձկասսյան ավագանու ունեցած շահերից, փորձելու էր ինչևնոր լուծում գտնել: Հասկանալի է, որ առավել լուրջը հայ-

²³⁸ Ազգ, 5/6/2002:

²³⁹ ՀՀ ԳԱԱ Գայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի ընդլայնված նիստի արձանագրություն 2, 21/09/2000:

²⁴⁰ Ազգ, 21/5/2002:

²⁴¹ Ազգ, 8/5/2002:

քուրթական հարաբերություններն են: Թուրքիան տարածաշրջանային յուրջ ուժ է, և առանց այդ հարաբերությունների նորմալացման չի կարող կայունություն լինել տարածաշրջանում: Կարծում եմ, Հի վերստի կայացած հայ-աղբյուրեանական բանակցությունները հատկապես այդ նպատակն էին հետապնդում»: Նա կարծիք հայտնեց, որ հանձնաժողովի աշխատանքի փորձից գիտի, որ ԱՄՆ-ը փորձում էր որոշակի ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա, սակայն «ի՞նչ շրջանակներում. Միևրանյանի համար պարզ չէր, իսկ այն, ԱՄՆ-ը որոշակի ճնշում էր գործադրում քուրթական կառավարության վրա. որպեսզի Հայաստանի հանդեպ շրջափակման քաղաքականությունը վերացվի»: Միևրանյանը ընդունում էր նաև այն, որ այդ առումով վճռական տեղաշարժ կա. «Խուսադություն, օրինակ, բավական ազդեցիկ դեմքեր արտաստվում էին այն իմաստով, որ երևի Թուրքիան ունենար իսկապես ուժեղ առաջնորդ. նա ընդառայ կգնար Լևոն Տեր-Պետրոսյանի՝ այն ժամանակվա քաղաքականությանը և դիվանագիտական հարաբերություններ կհաստատեր Հայաստանի հետ՝ մյուս, այդ թվում՝ ցեղատարաբան հարցերը բողոքելով ապագային»: Հանձնաժողովի ֆորմատի վերաբերյալ նշվեց, որ իմաստ ունի, որ հանձնաժողովի կազմն իսկապես ընդլայնվի, դրանում ընդգրկվեն այլ քաղաքական ուժեր. «Տեսեք, նոր աշխարհաքաղաքական հարաբերություններ են ձևավորվում Հայաստանի և բոլոր հարևանների. Իրանի, Թուրքիայի, Ադրբեջանի, Վրաստանի միջև, և, այս ամենը չի կարող անուշադրության մատնվել, հարկավոր էր նոր իրողություններին նոր մտացունցներ մշակել: Հակառակ պարագայում Հայաստանը կարող էր հետ մնալ հարևանների հարաբերությունների զարգացման տեմպից, ինչը ոչ մի լավ բանի չի հանգեցնի... Սա, իհարկե, զգալիորեն կիջքբարձիք իրավիճակը, երբ տպավորություն էր ստեղծվում, քն որոշակի ուժեր հայ ժողովրդի քիզունքում դավեր են նյութում: Չճայած, կրկին հիշեցնեմ, բազմիցս հայտարարել եմ, որ մենք չենք ներկայացնում որևէ կազմակերպություն կամ հասարակություն, սակայն, եթե խնդրոք առարկային ուշադրություն են դարձրել ԱՄՆ-ի պետղեկարտամենտը, Թուրքիայի և Հայաստանի կառավա-

րությունները, որե՛նձ դա ավելին է, քան պարզ անձնական նախաձեռնությունը: Այսպես կոչված, երկրորդ մակարդակ, որն առնչություն ունի պետական մակարդակի հետ: Առավել վաղը քուրթական պատվիրակության օրինակն է, որը ամենայնուրեմն ձևով կորոլիցնացնում էր իր քայլերը սեփական կառավարության հետ»: Հանձնաժողովի ակտիվության և ապագայի վերաբերյալ Միևրանյանը մասնավորապես ասաց. «Աշխատո՞ւմ էր հանձնաժողովը կամ կաշխատի՞ մոտ ժամանակներս: Չի գործում, քայց հարաբերություններ կան: Վան Գրիգորյանը Նյու-Յորքում հանդիպումներ էր ունենում Դեյվիդ Ֆիլիպսի հետ, քուրթական կողմից Իլդար Թուրքմենն էր հանդիպել, այլ հանդիպումներ են եղել, քայց լրիվ կազմով հանձնաժողովը չի հավաքվել: Կար առաջարկ Սամաթրոնում հավաքել ոչ կառավարական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին, քայց մենք դրան դեմ էինք, քանի դեռ հարցերի մի ամբողջ շրջանակ լուծումներ չի գտել, մենք հարաբերությունների վերակտմը գտնում էինք աննպատակահարմար և վաղաժամ: Արդյոք հնարավո՞ր էր հանձնաժողովի աշխատանքի վերակտմը մոտ ժամանակներս: Ինչպես նշեցի, դա որոշ պայմանների ընդունման հետ էր կապված: Հայկական քաղաքական ուժերին առաջարկ էր արվել մասնակցելու, սակայն, առայժմ արձագանք չկա: Այս կտրվածքում հարկ են համարում շեշտել հետևյալը. այդ, ցեղատարաբան հարցը պետք էր շոշափվի, սակայն բանավե՛ր չի կարող սկսվել և ավարտվել դրանով: Նման մոտեցումը ցանկացած բանակցություն տանում էր փակուղի»:

Ա. Միևրանյանի համար ակնհայտ էր, որ հանձնաժողովի գործունեությունը որոշակիորեն աշխուժացրեց հայ հասարակությանը և վերացրեց այն արգելքը, որ կոչվում էր հայ քուրթական հարաբերությունների նորմալացում: Նա նշեց նաև, որ երբ Վարդան Օսկանյանը Նյու Յորքում հանդիպեց Իսմայիլ Ջեմի հետ, Հայաստանի նախագահի մամուլ խոսնակը հայտարարեց, որ հայկական ու քուրթական ամենատարբեր կառույցների միջև հարաբերություններ են պահպանվում. «Սերժ Սարգսյանն էր Ազգային ժողովում հայտարարել, որ հարաբերությունները պետք էր պահպանվեն: Նորից շեշտեմ,

հարցը շփումների անհրաժեշտությունը չէ, սա կարծես քն պարզ է: Ենդիորը բուրբերի հետ շփումների օրակարգում դրվելիք հարցերի հաջորդականությունն էր և հիմնական առաջնահերթությունների որոշումը: Լավ կլիներ, եթե հայկական մամուլում այս քեմալին անդրադարձող նյութերում ոչ քե հանճանաճողվի մասնակիցների անձերը քննարկվեին, այլ՝ քննարկման առարկան: ... Իմ կարծիքով, գործնական հարցերի գործնական քննարկումը կարող էր դառնալ համահայկական հարցերը որպես պահանջ ձևակերպելու հիմք, ինչն, ի դեպ, շատ օգտակար կլինի քե՝ Հայաստանի կառավարությանը, քե՝ ԱԳՆ-ին բուրբերի և մնացած բոլոր շահագրգիռ կողմերի հետ բանակցություններում մաների դաշտը ընդլայնելու առումով»: Անցում կառավարելով ամերիկյան գորբերի՝ Անդրկովկասում հայտնվելու քեմալին Միերանյանը շեշտեց, որ նախկին խնդրին ու ամերիկյան աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունները տարածաշրջանում փոխկապակցված են: Ռուսական գորբերը, ըստ 1999թ. ԵԱՀԿ ստամբուլյան գազաքննաժողովի փաստաթղթերի, պետք էր հեռանալ Վրաստանի տարածքից: Սա լուրջ խնդիր էր առաջացնում Հայաստանի համար, մասնավորապես, Ախալքալաքի ռազմակայանի առումով: «Քացի այդ, բուրբական և ամերիկյան ռազմական ներկայությունը ամրապնդվում էր ոչ միայն Վրաստանում, այլև՝ Ադրբեջանում: Իրական էր դառնում Հայաստանի լրիվ մեկուսացման վտանգը, եթե հայվի առնենք, որ Ռուսաստանի դիրքերը բուրբանում են ոչ միայն Անդրկովկասում, այլև՝ ընդհանրապես: Դա չի կարող չտագնապեցնել Հայաստանին: Այո, կան ռուս սահմանապահներ, կան ռուսական գորբեր, բայց, ունենալով չլուծված հարցեր Ադրբեջանի հետ, չունենալով հարաբերություններ Թուրքիայի հետ, ունենալով Վրաստանի նման անկանխատեսելի հարևան, Հայաստանը չի կարող մեխանիկորեն շարունակել միակողմանի կողմնորոշման քաղաքականությունը: Ինքը, Ռուսաստանն այսօր ազգային շահերը շատ անհետապի արտահայտող պետություն է, և Հայաստանը կցանկանար ավելի հստակ իմանալ, քե ինչ դեր էր ինքն իրեն վերապահում տարածաշրջանում Ռուսաստանը: Եթե դա ինքնուրույն դեր է, խաղի կանոնները

մեկն են, եթե Ռուսաստանը ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչն էր լինելու, կանոնները բոլորովին այլ են, եթե ԱՄՆ-ը նպատակահարմար էր գտնում Ռուսաստանին ընդհանրապես դուրս մղել այս տարածաշրջանից, ստացվում են խաղի բոլորովին այլ կանոններ: Այսինքն, այս բոլոր հարցերը պատասխաններ են պահանջում, և հայկական քաղաքական շրջանակների առջև բավական լուրջ խնդիրներ են դրվում»: Այս պարագայում Միերանյանի լիբրալն էր դառնում կոմպլեմենտար քաղաքականության սկզբունքը, որը նա համարում էր անսխալոնխառնական. «այն ժամանակ ԱՄՆ-ը շատ հեռու էր, իսկ Իրանը կամ Թուրքիան բավարար չափով հզոր չէին»: Այս հայկական կողմի մաների դաշտը բավական լայնացնում էր: Այսօր այդ դաշտը կտրուկ նեղացել է: Այս իսկ պատճառով, Հայաստանը, ճշգրիտ կոմունորշվելու համար հստակ ազդակներ պետք էր ստանա ինչպես Մոսկվայից, այնպես էլ Վաշինգտոնից, որպեսզի կարողանա հստակ կողմնորոշվել իրավիճակում: Այս ամենը իրանյանի հասկանում են և Վաշինգտոնում, և Անկարայում, և Մոսկվայում, չնայած, վերջինի պարագայում բավական բարդ վիճակ է, քանի որ դեռևս չի հստակեցվել հարցը՝ Ռուսաստանը տարածաշրջանում ինքնուրույն խաղացող է, քե՞ ԱՄՆ-ի կրտսեր գործընկերն է»:

Նշված հարցազրույցը հրապարակելուց մի քանի օր անց, «Ազգը» հայտնեց ԹՀՀՀ-ի աշխատանքների վերսկսման մասին: Օրաբերըը մեղադրեց ԹՀՀՀ-ի հայ անդամներին բուրբանդամների հետ գաղտնի հանդիպումներ ունենալու, կամազգրկության և ամերիկյան սրնգի տակ պարելու մեջ²⁴²: Վկայակոչելով Մտամբուլում լույս տեսնող «Ալօս» քեբըը նշվեց, որ երևանյան հանդիպման մասնակիցները հանճանաճողվի աշխատանքները վերականգնելու ցանկություն են հայտնել և րարճացրել են այնպիսի հարցեր, ինչպիսիք են՝ «1915թ. Հայց ցեղասպանությունը ինչպե՞ս քննարկել և ի՞նչ մեթոդներով ուսումնասիրել հարցը»²⁴³: Հունիսի 21-ի համարում «Ալօսը» տեղեկացրել էր, որ հերթական նիստն էր գումարելու «Թուրք-

²⁴² Ազգ, 15/5/2002:

²⁴³ Նույն տեղում:

հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը, որի գործունեության վերականգնման համար, ըստ քերթի, զգալի ցանքեր էին գործադրվում: Ենթադրվում էր, որ հանձնաժողովի անդամների առաջիկա հանդիպումը հուլիսի 10-13-ը կկազմակերպվի Բողոքում²⁴⁴: «Այսօր» հայտարարել էր, որ «չնայած հայտարարություններին, թե հանձնաժողովի այն անդամները հաշտեցման հարցում դժվարանալու դեպքում, պետք էր հեռանալ և նրանց փոխարեն նշանակվեն նորերը բողոքումյան հանդիպման ժամանակ նախատեսվում էր նախկին անդամների մասնակցությունը»²⁴⁵:

Եվ իսկապես ԹՀՀՀ-ի հերթական նիստը տեղի ունեցավ Թուրքիայի Բողոքում առողջարանային քաղաքում 2002թ. հուլիսի 11-13-ը: ԹՀՀՀ-ի հայ անդամներից Դավիթ Հովհաննիսյանի «Արմինֆո» գործակալությանը տված հարցազրույցից պարզ դառավ հանդիպման ընթացքում քննարկվել են նախորդ հանդիպումների ձեռքբերումները: Հովհաննիսյանը շեշտել էր, որ կատարվել էր վերլուծական լուրջ աշխատանք, մի քանի շատ կարևոր խնդիրներ են քննարկվել, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը, երկաթուղու ապաշրջափակման և երկկողմ տնտեսական կապերի հաստատման հնարավորությունները, Ադրամարի և Անիի ճարտարապետական հուշարձանների վերականգնման հարցը: Նա, ընդհանուր առմամբ, դրական էր գնահատել հանձնաժողովի աշխատանքը, կարծիք հայտնել, թե Թուրքիայի ներքաղաքական ճգնաժամը չի անդրադառնա վերջինիս գործունեությանը: Բողոքումի հանդիպման ընթացքում չի քննարկվել ԹՀՀՀ-ի հաջորդ հանդիպումն անցկացնելու հարցը, քանզի, ըստ հանձնաժողովականների «Այս պահին չափազանց վաղ էր խոսել հերթական հանդիպումը կազմակերպելու մասին, երբ դեռևս չի գնահատվել այն, ինչին արդեն հասել են»²⁴⁶:

Պիտի նշել, որ Բողոքումի հանդիպման անցկացմանը զուգահեռ կրկին սրվել էին հարաբերությունները ամերիկահայ-

կական երկու կազմակերպությունների՝ Ամերիկայի հայկական համագումարի (AAA) և Ամերիկայի հայկական ազգային կոմիտեի (ANCA) միջև: Վերջինիս պատասխանատուներից Արամ Համբարյանը, ակնարկելով հաշտության հանձնաժողովի աշխատանքները, հատարաբեց, որ միշտ էլ կգտնվեն այնպիսի մի քանի հայեր, որոնք կծառայեն բուրքերի հետաքրքրություններին²⁴⁷: Բողոքումի հանդիպման ընթացքում հանձնաժողովի անդամները նաև վերահաստատել էին իրենց որոշումը դիմել Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին, նախկին՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ 1948թ. ՄԱԿ-ի Ֆեդասպանության մասին կոնվենցիայի համապատասխանության հայցով, այդ առերևույթյամբ ընդունվել էր փոխըմբռնման հուշագիր²⁴⁸: ԹՀՀՀ-ն, սակայն չէր կատարել հիմնադիր փաստաթղթի պահանջը՝ իր աշխատանքների զննահատումը, որն ըստ այդ փաստաթղթի պիտի արվեր հանձնաժողովի ստեղծումից մեկ տարի հետո:

Հետագայում, սեպտեմբերի 10-ին հանձնաժողովի բուրքական և հայկական կողմերը Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոն էին ներկայացրել զեկույցներ, որոնց հիման վրա պիտի կատարվեր վերլուծությունը:

Հայ-բուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի բողոքումյան հանդիպումը մատուցում քիչ լուսարանվեց, իսկ ԹՀՀՀ-ի ակտիվ գործունեության հաջորդ շրջափուլը իրեն սպասել տվեց մեկ ամբողջ տարի, կապված Թուրքիայում և Հայաստանում համապատասխանաբար խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունների և տարածաշրջանային արժատական գարգացումների հետ:

²⁴⁷ Ազգ. 9/07/2002:

²⁴⁸ Ֆեդասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությանը ըստ ներքոյ գրքի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային Արդարադատության Միջազգային կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 1:

²⁴⁴ Agos, 21/6/2002. Նույն տեղում:

²⁴⁵ Նույն տեղում:

²⁴⁶ Ազգ. 17/7/2002:

2002թ. ամռան ավարտը և ուշ աշունը Թուրքիայում նշանավորվեցին տնտեսական ձախողումով և արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններով, որոնք մի փոքր սովեթյունների ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը: Նոյեմբերի 3-ի Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի վաղաժամկետ ընտրությունների նախօրյակին երկրում կռախիցիոն հիմունքներով իշխող Չախ ժողովրդավարական, Ազգայնական շարժում և «Մայր հայրենիք» կուսակցությունները հաղթանակի հասնելու որևէ ակնկալիք չունեին: Նրանց լուրջ մտավայտություն էր պատճառում Մեջլիսում պատգամավորական տեղեր ստանալու համար ծայրերի 10 տոկոսանոց արգելապատճենչին բախվելու հավանականությունը: Ի դեպ, այդ արգելապատճենչն իրենք էին սահմանել այլ մասնավորապես Թուրքիայի բրդական փոքրամասնության շահերը պաշտպանող կուսակցությունների համար խորհրդարան մտնելը բարդացնելու նպատակով: Ընտրությունները փաստեցին, որ վարչապետ Բյուլենք Էջևիթի կառավարության մաս կազմող կուսակցությունները, որոնք շուրջ 3,5 տարի իշխել էին, կատարելապես ջախջախվեցին: Թուրքական խորհրդարան չկարողացավ մտնել նախկին խորհրդարանական ոչ մի խմբակցություն: Մինչ ընտրությունները բուրքական խորհրդարանում ներկայացված էին «Չախ ժողովրդավարական», «Մայր հայրենիք», «Ազգայնական շարժում» (վերոիշխյալները կազմում էին իշխող կռախիցիան), «Ճշմարիտ ուղի», «Առաքինություն» կուսակցությունները: Թուրքական խորհրդարանական կուսակցություն էր նաև ձախ ժողովրդավարներից անջատված նորաստեղծ «Նոր Թուրքիա» կուսակցությունը, որը ստեղծվել էր Էջևիթի քաղաքականությունից դժգոհ նրա նախկին կուսակիցների ջանքերով: Այդօրինակ զարգացումները հանգեցրին նրան, որ Էջևիթը մինչ ընտրությունները, իսկ Դևլեթ Բահչեկին դրանց ավարտին հայտարարել էին, որ իրենց կուսակցությունների արտահերթ համագումարներում կուսակցության նախագահ և նախագահի պատմությունը: Նոյեմբերի 4-ին համանման հայտարարություն արեց «Ճշմարիտ ուղի» կուսակցության նախագահ Թանսու Չիլիերը: Այ-

տիվ քաղաքականությունը բողոքելու մասին հայտարարեց նաև «Մայր հայրենիք» կուսակցության նախագահ Մեսուր Յըլմազը: Թուրքական մամուլը երկրի առաջատար կուսակցությունների ջախջախիչ պարտությունը պայմանավորում էր բնակչության կենսամակարդակի վրա տնտեսական ճգնաժամի անտանելի հետևանքներով: Հարկ է նշել, որ ճգնաժամի ընթացքում Թուրքիայի ներքին և արտաքին պարտքը հասել էր 203 մլրդ դոլարի, սնանկացել էր 22 բանկ՝ պատճառելով պետությանը 21 մլրդ դոլարի վնաս, 125 հազար գործատեղ փակվել է, 400 հազար արհեստավոր դուրս էր մղվել շուկայից, 2,5 միլիոնով աճել էր գործազուրկների թիվը և վերջապես, շրջանառվող տվյալներով, երկրում 30 մլն մարդ հայտնվել էր չքավորության, իսկ 20 միլիոնը՝ սովի շեմին²⁴⁹: Գնաժամի պատասխանատվությունը ընկնում էր կառավարության մաս կազմող կուսակցությունների վրա: Ուստի նրանց նկատմամբ ընտրողների անվստահությունը միանգամայն հասկանալի էր:

Այս ամենի առումով պատահական չէին ընտրություններում «Արդարություն և բարգավաճում» ու Շոզուլդա-հանրապետական կուսակցությունների հաղթանակի մասին բուրքական կենտրոնական մամուլի կանխատեսումները: Երևույթների մեճան զարգացումը գաղտնիք չէր նաև բուրքագիտական շրջանակներին:

Հետազոտողների կարծիքով բուրքական կառավարող վերնախավում տիրում էր Արևելքի և Արևմուտքի հետ ինտեգրացիոն երկվությունը²⁵⁰: Համաձայն բուրքագետ Ռ. Սաֆրաթյանի, «Հանրապետական Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին անգամ է, երբ բարձրագույն սպայակույտի ընդերքում ձևավորվել էր մի խմբավորում, ըստ որի Թուրքիան կարող էր գնալ դեպի Արևելք»²⁵¹: Ի պատճանակների հաղթանակն էլ իր հերթին Թուրքիան պարտքած կառուցվածքային ճգնաժամի

²⁴⁹ Ազգ, 8/11/2002:

²⁵⁰ Թուրքիայի քաղաքակրթական երկվության մասին տե՛ս, S. Huntington, The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order, NY, 1996, pp. 144-149:

²⁵¹ Ռ. Սաֆրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

արդյունք էր. «Գաղտնիք չէ, - ավելացնում է Սաֆրաստյանը, - որ բուրբակյան իշխանությունները շատ ուժեղ կոտորակացված էին, և ժողովուրդը երես շրջեց նրանցից: Սա կառուցվածքային ճգնաժամ էր Թուրքիայի համար. քաղաքական համակարգը չէր համապատասխանում տնտեսական վիճակին, և այդ համակարգը պետք է քանդվեր»²⁵²: «Արդարություն և քարգավաճում» կուսակցության հաղթանակը բուրբակյան բարձրագույն սպայակույտի և խոշոր կապիտալի կոմպրոմիսի արդյունք էր, և ըստ Եուրյան «խալանատական» միայն կուսակցության պիտակ է, իրականում այն ձգտում էր դառնալ եկրոպակական քրիստոնյա-դեմոկրատական տիպի քաղաքական ուժ²⁵³:

Ինչ վերաբերում էր Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցությանը, ապա այն դարձավ միակ ընդհանրիկ խորհրդարանական ուժը: Ժողովրդա-հանրապետական կուսակցության նախագահ Դենիզ Բայթալը հայտարարեց, որ որպես Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովում ընդդիմադիր միակ քաղաքական ուժ, հանդես էր գալու արտախորհրդարանական բոլոր կուսակցությունների անունից: Միաժամանակ հաղթանակած «Արդարություն և քարգավաճում» կուսակցության նախագահ Էրդոդանը կարծիք հայտնեց, որ իր կուսակցությունը, գալով իշխանության, արտահայտելու էր նաև աջակենտրոն ուժերի շահերը: Այլ կերպ՝ միանձնյա իշխանության հանգամանքը վերոհիշյալ կուսակցությանն ստիպում էր վերահայել հայացքները, այս պայմաններում նրա իսլամամետ հակումները ձգվում էին երկրորդ պլան:

Նախկին իշխանության պարտության պատճառներից մեկը նրանց կողմից վարած տնտեսական քաղաքականությունն էր. բուրբակյան լիբալիստ արժեզրկումը և կենսամակարդակի անկումը պայմանավորեցին իշխող կուսակցությունների ջախջախումը: Հատկանշական է նաև այն իրողությունը, որ Թուրքիայի արևելյան տարածքներում էլ իշխանությունը ներկայացնող ուժերը շատ քիչ ձայներ հավաքեցին: Այս առումով նկատակահարմար ենք համարում մեջբերել 2002թ. ամռանն

աղբրեջանական «Ձերկալո» քերթն տված հարցազրույցում Թուրքիայի Արդահան նահանգի նահանգապետ Հասան Օզդեմիրի հայտարարությունը, որը մեկնաբանելով բուրբ այն գործիչների տեսակետները, քե Թուրքիայի արևելյան հատվածների գարգացման համար անհրաժեշտ էր բացել Հայաստանի հետ սահմանը, հիշատակում էր նաև Արժույթի միջազգային հիմնադրամի և Համաշխարհային բանկի կողմից մշակված մեկ այլ ծրագիր, որը ևս պաշտպանում էր այդ քեզը՝ պնդելով, քե մեր տարածաշրջանում ընթացող հակամարտությունները բացասաբար են անդադրատնում Անդրկովկասի երկրների տնտեսական աճի և գործունեության վրա: Հիշյալ կազմակերպություններն, ըստ «Ձերկալոյի», փաստարկելով սահմանների բացման իրենց ծրագիրը, արձանագրել են, քե Հայաստանը էլեկտրաէներգիայի մշակման մեծ հզորություններ ունի, և երև Թուրքիայի և Հայաստանի միջև նորմալ առևտրական հարաբերություններ լինելիս, Հայաստանը կարող էր էլեկտրաէներգիան Թուրքիա արտահանել: «Անդրկովկասյան երկրներում գյուղատնտեսական մթերքների գների տարբերությունը կարող էր այդ պետությունների միջև առևտուրը հեռանկարային դարձնել: Համաշխարհային բանկի հաշվարկներով՝ Հայաստանի տնտեսական շրջավալման վերացումը կարող էր կրկնապատկել վերջինիս արտահանումը և կրկնակի կրճատել առևտրական դեֆիցիտը, իսկ Աղբրեջանը կարող էր շուրջ 11 տոկոսով ավելբացնել իր արտահանումը», - ծրագրի այդ դրույթը մեկնաբանելով՝ «Ձերկալոն» եզրակացնում է, որ հաղորդակցական կապերի, սահմանների բացումից Աղբրեջանը կարող էր միայն ռեալ շահել, երև վերականգնվի Նախիջևանի հետ երկարգծի շահագործումը: Արդահանի նահանգապետը չէր հեքքել, քե Թուրքիայում կան գործիչներ, ուքեր լոքբից են տանում Հայաստանի և Թուրքիայի սահմանների բացման ուղղությամբ, բայց, ըստ նրա, դա դեռևս բուրբ ժողովրդի կամ Թուրքիայի դիրքորոշում համարել չի կարելի: Ինչ վերաբերում էր Թուրքիայի արևելյան շրջանների գարգացումը Հայաստանի հետ սահմանների բացմամբ պայմանավորելուն, նահանգապետը հայտարարել էր. «70 միլիոնանոց Թուրքիան 2 միլիո-

²⁵² Օ. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 47:

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 50:

ճանոց Հայաստանի կարծիքը չունի: Մենք զարգացման այլ միջոցներ ունենք, և պետք էր ասեմ, որ Թուրքիայի արևելյան հատվածը զարգանում էր արագ տեմպերով»²⁵⁴: Այս տեղեկությունները բացահայտ կեղծիք են: Թուրքիան սոցիալ-տնտեսական զարգացման համահավաք ցուցանիշով զիջում էր Հայաստանի Հանրապետությանը, այդ մասին վկայել էր անգամ բուրքական մամուլը²⁵⁵: Կարծում ենք, սույն հայտարարության հրապարակումը զուտ աղբրեջանական սպառնա համար էր նախատեսված: Արդահանի հարևան Կարսի նահանգապետը և քաղաքապետը մի քանի անգամ բացեփրաց հայտարարել են, որ Հայաստանի հետ սահմանի բացումը տարածաշրջանը կվերստի հաղորդակցության ուղիների հանգույցի և դորս կրեքի տնտեսական խոր ճգնաժամից: Ժամանակին Կարսի նահանգապետ Մուրլուերը նշել էր, որ. «Մեր տարածաշրջանում կյանքը մահանում էր աչքի առաջ, այն պատճառով, որ արտասահման ուղիղ ելք չկա: Արհեստավորները ստիպված փակում են իրենց գործը և լքում երկրի արևելյան շրջանները»²⁵⁶: Նրա խոսքերով առևտրատնտեսական ուղղակի հարաբերություններ Հայաստանի հետ կարևոր են ոչ միայն Կարսի այլև Թուրքիայի արևելյան շրջանների համար ընդհանրապես: Իրավիճակը նույն էր նաև Իզդիլում: Հիշեցնենք, որ Իզդիլի նահանգի Արարատի մարզի միջև հարաբերությունները բարելավելու փորձ ավելց 1996թ-ի դեկտեմբերին՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ղեկավարների մակարդակով: Երկողմանի գործակցություն սկսելու նախաձեռնություն և այդ ուղղությամբ որոշակի հառակ քայլեր ցուցաբերեցին Չ.յումրի և Կարս քաղաքները, սակայն 2000թ. աշնանն ԱՄՆ-ի կոնգրեսում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործնրացի բավական խոր և հասարակական մեծ նեչեղություն ստացած երբը կանգնեցրեց և երկար ժամանակով ստեղծեց հայ-թուրքական հարաբերությունների հնարավոր զարգացումը: Հայաստանի հասա-

րական կարծիքը կարծես սովորել էր Թուրքիայի կողմից մշտական էմբարգոյին:

Ստորև ներկայացնում ենք www.panarmenian.net լրատվական գործակալության կողմից անցկացված հասարակական կարծիքի հետազոտության արդյունքները²⁵⁷.

Մտահոգված եք արդյոք Թուրքիայի կողմից Հայաստանի դեմ կիրառվելիք հնարավոր սանցիզիաներով.

Այո 28% (105 հարցվող)

Ոչ 72% (264 հարցվող)

Ընդամենը 369 հարցվող

Հարցումն անցկացվել է 06-10-2000-ից 24-10-2000-ը:

Ներկայացվող հարցում-հետազոտությունն անց էր կացվել պաշտոնական Անկարայի կողմից Հայաստանի քաղաքացիների համար վիզային ռեժիմի խստացումից անմիջապես հետո: Ակներև էր որ Հայաստանում սկսել են յուրջ չընդունել բուրքական հիստերիաները: Անկարայում էլ սկսել են հասկանալ որ Երևանի հետ սառը հարաբերությունները նկատելիորեն նվազեցրել են Երևանի վրա որևէ իրական ազդեցություն ունենալու Թուրքիայի հնարավորությունները: Թուրքիայի, որպես Հայաստանի առևտրային գործկերոջ, դերը տարեց տարի նվազել է: Ընդհանրապես Հայաստան-Թուրքիա տնտեսական աղբընդությունների խնդիրը շատ էր շահարկվել, և երև անկախության առաջին շրջանում Հայաստանի համար նույնիսկ ամենակենսական ապրանքները ներմուծվում էին Թուրքիայից, սպա տարեցտարի այդ պատկերը փոխվել էր, արդեն ի վնաս Թուրքիայի²⁵⁸: Պետք էր նշել, որ Աղբրեջանը ցավոտ է ընդունում հայ-թուրքական սահմանի բացման հետ կապված ցանկացած զարգացում: Անգամ բուրք գործարարների՝ 2002թ. օգոստոսի 17-19-ին Երևանում արած հայտարարությունները որ, չնայած քաղաքական տարածայնություններին և վեճերին,

²⁵⁴ Առավոտ, 18/6/2002:

²⁵⁵ Radikal, 25/07/2002.

²⁵⁶ A. A. Купров, А. М. Халмухамедов, *նշվ.* աշխ., էջ 457:

²⁵⁷ <http://news.panarmenian.net/eng/votes/?from=0&to=10&nav=prev>.

²⁵⁸ Տիսն ՀՀ և ԱՄՆ համագնացի էջը, www.armstat.am :

հարկ է, որ քաջվեն սահմանները և տնտեսական սերտ համագործակցություն հաստատվի Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, ստաջին արժագանքը գտան Բաքվում: Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի հետ հանդիպման ժամանակ Թուրքիայի պետական նախարար Դողդունցն ստիպված էր ելնել սակ հետևյալը. «Թուրքիան միջազգային ճնշումներին տեղի չի տա և Հայաստանի տնտեսական շրջափակումը չի դադարեցնի»: Իսկ գործարարների հայտարարությունները, ըստ նրա, «տեղի են ունենում մասնավոր կարգով և չեն արտահայտում պետության դիրքորոշումը»²⁵⁹:

Միջնշեռ վերլուծաբանները փորձում էին գուգահեռներ տեսնել հայ-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ «Ադրարություն և գարգացում» կուսակցության հնարավոր մտնեցման և 1996-1997թթ. Թուրքիայում իշխանության եկած իսլամիստ Էրբարանի կտալիցիոն կառավարության խնդրո առարկայի վերաբերյալ եղած տեսակետների միջև, «Ադրարություն և գարգացում» կուսակցության փոխնախագահ Աբդուլլահ Թիվլիբեռնը պատասխանելով հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին «Ագատություն» ռադիոկայանի հարցին, ասաց. «Հայաստանն ու Թուրքիան հարևան երկրներ են, և մենք ունենք պատմական ու մշակութային կապեր հայերի հետ: Այս տարածաշրջանում գարգացող իրադարձություններին հետևում ենք շատ մոտից և դա շատ կարևոր է, քանի որ Հայաստանը գտնվում էր վճռական տարածաշրջանում: Աշխարհն այսօր այլևս բաժանված չէ երկու գերիզոր պետությունների միջև: Մենք հավատում ենք, որ լավ հարաբերությունների պիտի ունենանք բոլոր երկրների հետ: Դա նշանակում է, որ մեր արտաքին քաղաքականությունը չպետք էր հենված լինի քշնամանրի վրա: Բնականոն հարաբերությունները պետք էր շարունակվեն, սակայն ամեն մի պետություն պետք է հետևի այնպիսի քաղաքականության, որը ծառայում էր իր ազգային նպատակներին: Ադրբեջանի և միջինասիական երկրների հետ լավ հարաբերությունները բխում են Թուրքիայի շահե-

րից, սակայն թուրքերը հատկապես գգայուն են Ադրբեջանի իրադրության նկատմամբ: Ադրբեջանը սպասելիքներ ունի Թուրքիայից: Մենք փորձում ենք պահպանել լավ հարաբերություններ Հայաստանի և այլ երկրների հետ: Սակայն Թուրքիան չի ցանկանում վտանգի տակ դնել հարաբերությունները Ադրբեջանի և միջինասիական երկրների հետ»²⁶⁰:

Նույն օրը, «Նոյյան Տապանի» տարածած տեղեկությունների համաձայն, Ստամբուլի անվտանգության գլխավոր վարչությունը ձերբակալել էր DHKP-C ահաբեկչական կազմակերպություն անդամ Աբդուլլահ Էրիմին, որը մասնակցել էր 2002 աշնանը Ստամբուլի Ծնունդ Սուրբ Աստվածածնի և Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցիների ռմբակածածների գործողություններին և մասնավորապես հանդիսացել էր պայքարիցիկ էյուրեթի պատրաստողը: Էրիմը մեղադրվում էր նաև Բեյջողու քաղաքասի Սուրբ Յանի հունական ուղղափառ եկեղեցու դեմ ահաբեկչության կազմակերպմամ մեզ²⁶¹:

Թուրքիայի նոր քաղաքական վերնախալին նման հայտարարությունները կարելի էր մեկնաբանել հետևյալ մի քանի գործոններից ելնելով: Նախևառաջ, մտնեում էր Եվրոպական միության կոպենհագենյան գազաբնաժողովը, որտեղ, հնարավոր էր, քննարկվեր Թուրքիայի՝ այդ կազմակերպությանը անդամության հիմնախնայիրը: Հայաստանի նկատմամբ չափավոր դիրքորոշմամբ, թուրքերը Եվրոպայի հետ բանակցությունների ժամանակ արժարժվող հնարավոր փաստարկ էին լսում Եվրամիության պաշտոնյաներից: Կոպենհագենյան գազաբնաժողովը, սակայն, Թուրքիայի անդամության առումով ոչ մի նոր գարգացում չարձանագրեց: Թուրքիայի անդամության

²⁵⁹ Ազգ, 12/11/2002:

²⁶¹ Նոյյան Տապան, 11/11/2002, <http://www.nt.am>:

* Թուրքիայի և Եվրամիության հարաբերությունների գարգացման առումով տեղի է հիշատակել գարգացման երեք հնարավոր սցենարները, որոնք շրջանառվում են: Թուրքիային ընդլայնման գործընթացից ամբողջովին դուրս թողնելը է, շահավետ չէ Եվրամիությանը, որն այսպես թե այնպես շահագրգռված է Թուրքիայի հետ հարաբերություններում: Մյուս կողմից լրվում անգամություն շեղիելը, նույնպես քիչ հավանական է՝ հաշվի առնելով վերոիշյալ փաստերը: Երրորդ և ամենահավանական սցենարը հաստիկ կար-

²⁵⁹ Արժնայրես, 20/8/2002, <http://www.armenpress.am>:

հարցն իրողություն դարձնելու համար ակտիվորեն աշխատում էին ոչ միայն Թուրքիայի նախագահը, վարչապետ Գյուլը, «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության նախագահ, ապագա վարչապետ Էրդողանը, այլև Պոլսի հայոց պատրիարք Մուրաֆյանը, որի այցը Եվրոպա, մեղմ ասած, տարակուսանք առաջացրեց հայկական շրջանակներում: Մերոպ սրբազանի Եվրոպական առաքելությունը մեկնարանելով, Պատրիարքարանի մամուլ գրասենյակը մասնավորապես նշեց, որ պատրիարքն այցը կատարում էր համայնքային մարմինների և իր խորհրդակցանների առաջադրելով: Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ շրջայցի ընթացքում պատրիարքը եվրոպական պետությունների ուշադրություն էր բևեռել հայ համայնքի խնդիրների վրա: Նշվում էր նաև այն, որ պատրիարքն ընդհանրապես միջկրոնական երկխոսության ջատագով է²⁶²:

Թուրքիայի նոր իշխանությունների, առաջին հայացքից տարօրինակ թվացող վարքագիծը կարելի է բացատրել նաև նրանով, որ քաղաքական նոր ընտրախավի համար դեռևս անսովոր էր իշխանության կրողի դերը և այն ուղղակի չէր հասցրել խորապես ուսումնասիրել իր առջև կանգնած խնդիրների և մարտահրավերների փաթեթը:

Եվրամիության կողմնակցելուց զգալիորեն բացառված լինելուց հետո, երբ պարզ դարձավ, որ ԵՄ-ին Թուրքիայի անդամակցության հարցը դեռ պիտի քննարկվի, Թուրքիայի արտաքին նախարար Յաչար Յաքըչը հայտարարեց, որ հնարավոր էր համարում Հայաստանի հետ հարաբերությունների զարգացումը, անգամ հաշվի առնելով Ադրբեյջանի մտահոգությունը:

գալիճակի տրամադրումն է, երկու հնարավոր ճյուղավորումով՝
ՄԱՎԱՄՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՄՆՆՈՒՄ,
ՈՎ ՄԱՎԱՄՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՊԼՅՈՒՄ:

Սա նշանակում է Թուրքիայի անդամության ընդունումը կամ չընդունելը ձևակերպելու որոշակի հատուկ հարաբերությունների ձևավորման միջոցով: Եվրամիությանը անդամակցությանը նա կարող է ստանալ ավելի քիչ իրավունքներ, չանդամակցելու դեպքում՝ սերտ հարաբերություններ խստապող պայմանագիր: Մակայն այս տարբերակը բուրբերին չի տալիս այն ամենը, ինչին նա ձգտում է: Թուրքիա-ԵՄ հարաբերությունները, սակայն առանձին ուսումնասիրության խնդիր են:

²⁶² Ազգ, 8/1/2003:

Թուրքիայի արտգործնախարարը հայտարարել էր. «Երև տնտեսական շահերը պահանջեն, Հայաստանի հետ հարաբերություններ կստեղծենք»²⁶³: Յաքըչի այս հայտարարությունը, որպես Հայաստանի հետ մերձեցման թուրքական միտումների հերթական դրսևորում, կարելի էր սովորական համարել: Թուրքիայում իշխանավորությունից հետո ձևավորված յուրաքանչյուր կառավարություն այդպիսի քայլեր է կատարել, սակայն դրանք Ադրբեյջանի հակազդեցություն պատճառաբանությամբ ոչ մի կերպ զարգացում չեն ստանցել: Հարկ էր սակայն նշել, սակայն, որ Յաքըչի հայտարարությունն էապես տարբերվում էր նախորդ հայտարարությունից, այն առումով, որ այլևս հայ-թուրքական հարաբերությունները Ադրբեյջանի կարծիքով չպիտի պայմանավորվեն:

Հայ-թուրքական հասարակական հարաբերություններում նոր երևույթ դառնալու հավակնություններ 2003թ. հունվարի 3-ին արտահայտեց Փարիզում ստեղծված «Թուրք-հայկական մերձեցման ֆորումը», որն իր նպատակն էր հռչակել մեկտեղել հայերի, թուրքերի և այլ ազգերի ներկայացուցիչների ջանքերն ու ձգտումները, ազգամիջյան միտադրականությունը և անհանդուրժողականությունը արմատախիլ անելու համար հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներում, որոնցից առաջնային էին հանդիսանում, կրթության, մշակույթի, մամուլի բնագավառներում²⁶⁴: Նորաստեղծ կազմակերպության անդամները նշում էին, որ երկու ժողովուրդների միջև առկա է բշնամանք: Կառույցի անդամները 1915-ի որակումների մեջ չավազանց չեզոք և համեստ էին, այն անվանելով սոսկ ողբերգություն: Սեր կարծիքով, նման մոտեցումը ուղղակի Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու և շահարկելու ձև էր: Առաջին հայացքից տարօրինակ էր նաև, որ նմանօրինակ նախաձեռնություն հանդես էր բերվում Ֆրանսիայում՝ երկրում, որը առաջինն էր Հայոց ցե-

²⁶³ Turkish Daily News, 17/12/2002.

²⁶⁴ Dialogue turco-arménien: naissance du FRAT! L'equipe de TuTe de Turc, 10/01/2003.

ղասպանության ճանաչմանը օրենքի ուժ տվեւ: Սակայն սույն նախաձեռնության հեղինակների շարքերում ընդգրկված էին Ֆրանսիայի բուրբանտ շրջանակները, որոնք կազմակերպության շուրջ գործընթացները ներկայացնում էին անմիջականորեն իրենց համացանցային կայքի միջոցով²⁶⁵: Համաձայն տարածված տեղեկատվության, ֆորումի տասնմեկ հիմնադիր անդամներից չորսը հայ էին, չորսը՝ բուրբ և երեքը՝ ֆրանսիացի: Ֆորումի նախագահը Պատրիկ Կարրալն էր՝ հայ և բուրբ տեղակալներով (Արա Չինար և Ալի Կազանջոզը): Ջարմանալի կազմակերպչական արագությանը, նորաստեղծ կառույցը մի շարք միջոցառումների մասին հայտարարություններ արեց: Ֆորումի հայտարարության համաձայն պիտի կազմակերպվեին համերգներ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կենտրոնում՝ Փարիզում (փետրվարի 4-ին), Ստամբուլում՝ (փետրվարի 6-ին), Երևանում (ավելի ուշ, 2003թ.) և Հիբոսիմայում (Շապոնիա, 2004թ.): Համերգներին մասնակցելու էին հայ, բուրբ, հույն, եգիպտացի, իսրայելցի և ճապոնացի կատարողների: Համերգները պետք է հովանավորվեին «Ֆուջիֆիլմի», «Միցուբիշիի արվեստի և մշակույթի հիմնադրամի», «Ասահի Եհրուն» և «Լեշնյ Ջետ-գրաֆիկ» հաստատությունների կողմից:

Ֆրանսահայ համայնքը ցատումով արձագանքեց Ֆորումի գոյառմանը և վերջինս, ինչպես և ԹՀՀՀ-ն, հասարակական ուժեղ քննադատության օբյեկտ դարձավ, ինչը մեր կարծիքով, արդարացված էր: Հասարակական քննադատությունը ստիպեց, որ հայ անդամները դուրս գան ֆորումից՝ այդպիսով ձախողելով նրա աշխատանքները: «Ազգ»-ը վկայակոչելով ԱՄՆ-ում լույս տեսնող «Կալիֆոռնիա կուրիեր» քերթը, տեղեկացրել էր, որ «Հայ-բուրբ մերձեցման ֆորումի» տասնմեկ հիմնադիր անդամներից երկուսը՝ Արա Չինարը և Քրիստիան Մարգարյանն առաջինն են հրաժարվել ֆորումի անդամությունից, իսկ մնացած ինը անդամները՝ Պատրիկ Կարալը, Ալի Քազանջոզիլը, Մարկ Բուբերը, Գյոբսին Միվահիօղլուն, Քենիզե Մուրադը, Հուսեյն Սերմետը, Ժան-Կլոդ Քերարյանը, Ալեք-

սանդր Ժիվարոֆը և Ջորջ Ջուտները, հունվարի 15-ին հայտարարել են, որ դադարեցնում են իրենց նախաձեռնությունը և վերջ են դնում իրենց գործունեությանը²⁶⁶:

«Կալիֆոռնիա կուրիերը» այս նախաձեռնությունը համատարած էր ԹՀՀՀ-ի հետ, որը ստեղծվեց Պետքարտուղարության տրամադրած երկու միլիոն դոլարի աջակցությամբ: Թերթը հիշում է, ինչպես ձևավորումից վեց ամիս անց, ԹՀՀՀ-ի հայ անդամները հայտարարեցին, որ դուրս են գալիս այդ հանձնաժողովից՝ բուրբ անդամների անկեղծության մեջ կասկածելու պատճառով «Կալիֆոռնիա կուրիերը» կրթակացնում է. «Տարբեր լրատվամիջոցների հաղորդումների համաձայն, այդ հանձնաժողովի «անկեղծ» հայ ու «կեղծավոր» բուրբ անդամներն այս շարք մի անգամ էլ են հավաքվում Նյու-Յորքում..., Տեսներք, եզրակացնում էր «Կալիֆոռնիա կուրիերը», որա, ինչպես նաև նախորդի՝ ԹՀՀՀ-ի հետևում կանգնած ուժերն ինչքանով են անկեղծ իրենց մտադրություններում և չե՞ն վործի արդյոք այլ ձևերով ջրի երեսին պահել այդ սուզվող նավերը»²⁶⁷:

²⁶⁶ Ազգ, 22/01/2003:

²⁶⁷ Նույն տեղում:

²⁶⁵ <http://www.tetodetur.com/Armenia/default-armen.htm>

ԱՆՅՈՒՄԱՅԻՆ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՆՏՐՈՆԻ ՎԵՐՈՒՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԱՄՆ-ում գործող Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնը (ԱԱՄԿ), իր կանոնադրության համաձայն օժանդակում է պետություններին, մարդու իրավունքների խախտումների և զանգվածային բռնաճշմունքների դեմ պայքարում²⁶⁸: Կենտրոնն աշխատում էր այն երկրներում, որոնք փորձում են հաղթահարել բռնապետական համակարգերը և զինված հակամարտությունները: ԱԱՄԿ-ի ուշադրությանն են արժանանում նաև կայացած ժողովրդավարական համակարգ ունեցող պետությունները, որտեղ առկա էր պատմական անարդարություն կամ էլ սիստեմատիկ ճնշումներ: Իր նպատակների իրականացման համար կենտրոնը կատարում էր բազմակողմաձային քաղաքական և իրավական վերլուծություններ, տրամադրում տեղեկատվություն, տարբեր կառույցների համար անցկացնում զանազան ուսումնասիրություններ: ԱԱՄԿ-ն օժանդակում էր անցումային արդարադատության զարգացմանն անկլունաքարային դրույթների կայացմանը, որոնց մեջ իր տեղն ունի նաև հաշտեցումը: Կազմակերպությունը, որը իր տեղով է 2001թ., գլխավորում էր Ալեքս Բորեսինը՝ Հարավային Աֆրիկայի արդարության և հաշտեցման հանձնաժողովի նախկին փոխնախագահն, որը զբաղվում էր նաև դասակարգական գործունեությանը Նյու-Յորքի համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետում:

ԹՀՀՀ-ն, դեռևս 2001թ. սեպտեմբերին, ստամբուլյան հանդիպման ժամանակ, որոշել էր խնդրել Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին կազմակերպել իրավական խնդիրների վերաբերյալ սեմինար, որը պիտի ներառեր նաև հաշտեցման միջազգային մոդելների քննարկում²⁶⁹: ԱԱՄԿ հաջորդ վկայակոչումը եղավ, երբ 2001թ. նոյեմբերի 28-

ն «Ազատություն» ռադիոկայանը հայտարարեց, որ ԹՀՀՀ-ի անդամները համաձայնել են դիմել Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին, ԹՀՀՀ-ի նախագահող Դեյվիդ Ֆիլիպսի խոսքերով, «20-րդ դարասկզբի իրադարձությունների նկատմամբ 1948 թվականի Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության մասին» վերլուծություն ստանալու համար: Նոյեմբերի 26-ին Դ. Ֆիլիպսը հայտարարեց, որ հանձնաժողովի 2002թ. հունվարի 12-ին նախատեսվող հանդիպման ընթացքում հաշվի էր առնվելու ԱԱՄԿ-ի վերլուծությունը²⁷⁰: Հանձնաժողովի այլ անդամները հաստատեցին, որ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը խնդրել էր Անցումային շրջանի արդարադատության միջազգային կենտրոնին հովանավորությունը, որպեսզի անկախ երրորդ կողմն անցկացնի 20-րդ դարասկզբի իրադարձությունների նկատմամբ 1948 թվականի ՄԱԿ-ի Յեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության ուսումնասիրություն: ԹՀՀՀ-ի անդամ Ալեքսանդր Արզումանյանը նաև նշել էր, որ վստահ է, քե «հանձնաժողովը հանգամանորեն կքննարկի այլ վերլուծությունը»²⁷¹:

ԹՀՀՀ-ի մեկ այլ անդամ՝ Դավիթ Հովհաննիսյանը հանդգնեց էր հայտնել, որ կենտրոնի եզրակացությունը լինելու էր այն, որ ՄԱԿ-ի 1948թ. կոնվենցիան կիրառելի էր 1915թ. Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Եվ մինչև հայկական հասարակական ու քաղաքական շրջանակները նախապատրաստվում էին ինչպես հարկն էր կրակի տակ առնել Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնախմբի նախաձեռնությունը ԱԱՄԿ-ին դիմելու վերաբերյալ, ԹՀՀՀ հայ անդամները ղեկավարեցին 11-ին հանդես եկան հայտարարությունը, որում ասվում էր, որ «թուրք անդամները Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնին միակողմանիորեն հանձնարարել են դադարեցնել նախապես համաձայնեցված՝ 1948 թվականի ՄԱԿ-ի՝ ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կիրառելիության վերաբերյալ

²⁶⁸ Այլիկի հանգամանակի տե՛ս Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի համացանցային կայքը, <http://www.icj.org> :

²⁶⁹ <http://www.cmap.org/library/datab/IDocuments/1006251077.96/8921arc.php>:

²⁷⁰ RFE/RL, 30/11/2001.

²⁷¹ Առավոտ, 8/12/2002:

ուսումնասիրությունները»²⁷²:

ԹՀՀՀ-ի աշխատանքները շարունակելու որոշմանը զուգահեռ, 2002թ. ամռանը Բողոքումում կայացած հանդիպման ընթացքում, ԹՀՀՀ-ի անդամները որոշեցին քարմացնել իրենց դիմումը՝ խնդրելով ԱԱՄԿ-ին տրամադրել վերլուծություն իրենց նախկին հայցի վերաբերյալ:

2003թ. փետրվարի 12-ին, վկայակոչելով «Ազատություն» ռադիոկայանի փետրվարի 10-ի հաղորդումը, «Արմինֆո» գործակալությունը հայտնեց, որ ԱԱՄԿ-ն ավարտել էր հետազոտությունը վերընշված խնդրի շուրջ²⁷³: Պետք էր նշել, որ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի կողմից սույն հուշագրի պատրաստումը ԹՀՀՀ-ի աշխատանքի միակ շոշափելի արդյունքն է:

Հուշագրում մասնավորապես ասվում է, որ այն նախապատրաստվել էր. «իրավարանական խորհրդատուների անկախ խմբի կողմից. Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի խնդրանքով՝ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի 2002թ. հուլիսի 12-ի Փոխընթացման Հուշագրի և 2002թ. սեպտեմբերի 10-ի ԹՀՀՀ-ի անդամների ներկայացրած զեկույցների հիման վրա, որոնցով հայցվում էր անաչառ և անկախ վերլուծություն՝ քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Կոնվենցիայի կիրառելիության վերաբերյալ»²⁷⁴:

Ի սկզբանե փաստվում էր, որ հուշագիրը իրավական, այլ ոչ թե փաստագրական կամ պատմական վերլուծություն էր, որ ԱԱՄԿ-ն որևէ անկախ փաստագրական հետազոտություն

չի իրականացրել: Հուշագիրը նաև հայտարարում էր, որ քննարկելու էր միմյան «Իրադարձությունների նկատմամբ Ցեղասպանության մասին Կոնվենցիայի կիրառելիությունը»: Հուշագիրը նպատակ չի հետապնդել քննարկել միջազգային իրավունքի որևէ այլ խնդիր: Այն չի քննարկել նաև որևէ պետության օրենքների կիրառելիությունը 1915-ի «իրադարձությունների» նկատմամբ, չի անդրադարձել շահագրգիռ անհատների կամ հաստատությունների իրավունքներին և պատասխանատվություններին: Հուշագրում նշվում է, որ միջազգային իրավունքը հիմնականում արգելում էր պայմանագրերի հետադարձ կիրառությունը, եթե այլ մտադրություն պայմանագրից չի հետևում կամ սահմանված չի: Համաձայն եզրակացության հեղինակների սույն կոնվենցիայի տեքստը խստորեն ենթադրում է, որ այն նախատեսվում էր ապագա պարտավորություններ դնել մասնակից պետությունների վրա:

Միևնույն ժամանակ, նշվում է, որ «ցեղասպանություն տերմինը, ինչպես այն օգտագործված էր Կոնվենցիայում այդ անունը կրող միջազգային հանցանքը բնորոշելու համար, կարող էր կիրառվել բազմաթիվ և զանազան իրադարձությունների նկատմամբ, որ տեղի են ունեցել մինչև Կոնվենցիան ուժի մեջ մտնելը: Ցեղասպանության վկայակոչումները, որպես պատմական փաստ, պարունակում են և Կոնվենցիայի տեքստում, և դրա նախապատրաստական փաստաթղթերում (travaux preparatoires)»²⁷⁵:

Հուշագիրը փաստորեն ասում է, որ Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան իր դրույթներով կիրառելի չէ այն գործողությունների նկատմամբ, որոնք տեղի են ունեցել 1951թ. հունվարի 12-ից առաջ, քանզի միջազգային իրավունքն առհասարակ արգելում էր պայմանագրերի հետադարձ կիրառումը: Եզրակացության հեղինակները շեշտում էին այն իրողությունը, որ

²⁷² Տարեգիր, 11/12/2001, տես www.taregir.am նաև Առավոտ, 13/12/2001:

²⁷³ Արմինֆո, 12/2/2003, <http://www.arminfo.am>:

²⁷⁴ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 1:

²⁷⁵ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քսաներորդ դարի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 3:

ոչ Կոնվենցիան, ոչ էլ նրա նախապատրաստական փաստաթղթերը դրա պայմանների հետադարձ կիրառության մտադրություն ի հայտ չեն բերում:

Երկրորդ խնդիրը, որ լուծում էր հուշագիրը. «կատարել վերլուծություն՝ արդյո՞ք «ցեղասպանություն» եզրն, ինչպես այն սահմանված էր Կոնվենցիայում, կարող էր համապատասխանաբար կիրառվել (ա) ընդամենը առժամանակ բնութագրելու համար քառանկյունի դարձի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունները և (բ) բնութագրելու այդ իրադարձությունները»²⁷⁶: Այս առումով ԱՄՆ-ի վերլուծաբանների կարծիքը հետևյալն է. «ամենապատճառաբանված հետևությունը, որին կարելի էր հանգել վերը նշված զանազան հաշվետվություններից այդ իրադարձությունների վերաբերյալ այն է, որ, չնայած մեծ բովոլ «քարակաշտ բուրբեր»²⁷⁷ միջամտել են ի պաշտպանություն հայերի, այդ իրադարձությունների առնվազն որոշ իրականացնողներ զիստեն, որ իրենց գործողությունների հետևանքը լինելու էր Արևելյան Անատոլիայի հայերի ամբողջությամբ կամ մասամբ ոչնչացումը, որպես այդպիսիք կամ գործել են այդ նպատակին հասնելու դիտավորությամբ, և ուստի ունեցել են ցեղասպանությունը բերողչելու համար պահանջվող մտադրություն: Այսպիսով, կարելի էր ասել հետևյալը. քանի որ վերը սահմանված մյուս երեք տարրերը հստակորեն հաստատված են, իրադարձությունները, հավաքականորեն դիտարկված, պարունակում են ցեղասպանության հանցագործության, ինչ-

պես այն սահմանված էր Կոնվենցիայում, բոլոր տարրերը, և իրավագետները, քաղաքական գործիչները, լրագրողները և այլ անձինք արդարացված կլինեն՝ շարունակելով դրանք այդպես որակել»²⁷⁸: Պետք էր նշել, որ ԱՄՆ-ն հարված էր հասցնում Հայոց ցեղասպանության միտման բուրբական քաղաքականությանը, նշելով, որ «Թուրքիայի կառավարությունը պնդում է, թե որևէ ուղղակի ապացույց չի ներկայացվել ցուցադրելու համար, որ որևէ Օսմանյան պաշտոնյա ջանում էր բնաջնջել Օսմանյան հայերին: Իրադարձություններին Օսմանյան պաշտոնյաների մասնակցության մասին հաճախակի վկայությունների լույսի ներքո կցանկանալիք փաստել, որ ցեղասպանության ճանաչումը իրավական առումով կախված չէ պետական ղեկավարների մասնակցությունից: Ընդհակառակը, Ցեղասպանության մասին Կոնվենցիան հաստատում է, որ «ցեղասպանություն կատարողները պետք էր պատժվեն անկախ այն բանից՝ նրանք «սահմանադրեն պատասխանատու ղեկավարներ են, պետական պաշտոնյաներ, թե մասնավոր անհատներ»: Այսպիսով, իրավաբաններն պատշաճ էր պնդել, որ իրադարձությունները հանդիսացել են ցեղասպանություն, ինչպես այն սահմանված էր Կոնվենցիայում, այն եզրակացության հիման վրա, որ դրանք իրագործվել են «Հայկական հարցը» ընդմիջտ լուծելու մտադրությամբ՝ անկախ այն բանից դա եղել էր Օսմանյան կայսրության պաշտոնական պետական քաղաքականությունը, թե ոչ»²⁷⁹:

Սակայն խնդիրն այստեղ ԱՄՆ-ի կողմից ոչ այնքան 1915-ի Մեծ Եղեռնը ցեղասպանություն որակել-չորակելու, որքան կենտրոնի կողմից այդ հարցի քննարկման մեջ է: ՉԼ՞ որ, ԹՀՀՀ-ի հայ անդամները բազմիցս պնդել են, որ Հայոց ցեղասպանությունը քննարկման, ապացուցման կարիք չունի, և այդ

²⁷⁶ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քառանկյունի դարձի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 6:

²⁷⁷ Քանի որ ԱՄՆ չի իրականացրել անկախ փաստազրկման հետազոտություն, ապա անգամ սկզբնաղբյուրների մեջ վարձել է պահմանակ հավաստություն: Նշելով մի կողմից հայկական, մյուս կողմից բուրբական սկզբնաղբյուրներ՝ այս դեպքում: Paul Glasstis, Armenia's History, Turkey's Dilemma, Wash. Post, March 11, 2001, at B01; Zoryan Institute, Turks Who Saved Armenians: An Introduction (rev. ed.), հասմանի է՝ http://www.zoryaninstitute.org/Table_Of_Contents/genocide_docs_turksintro.htm.

²⁷⁸ Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության կոնվենցիայի կիրառելիությունը քառանկյունի դարձի սկզբին տեղի ունեցած իրադարձությունների նկատմամբ: Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի համար պատրաստված իրավական վերլուծություն, 10/02/2003, էջ 11:

²⁷⁹ Նույն անդում, էջեր 9-10:

հարցով որևէ շահարկում էր լինելու: Նշանակում է, հաշտեցման հանձնաժողովի անդամները խնդրել են նաև գնահատական տալ հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությանը. կասկածի տակ էր դրվել ցեղասպանության փաստը: Ու քեև ԱԱՄԿ-ի զեկույցը ԹՀՀՀ-ի գործունեության ամենաշոշախեղի արդյունքներին է, այն բազմաթիվ հարցակազմներ է առաջ քերում:

Տարօրինակ գուգադիպությանը ԱԱՄԿ-ի զեկույցը հիմնականում երկկողմանի քննադատության արժանացավ: Այն քննադատողներ եղան և հայկական, և քուրթական շրջանակներում: «Հայրենիք» ամսագրի 2003թ. ապրիլի հրատարակման մեջ, քննարկելով ԱԱՄԿ-ի հրատարակած զեկույցը, ճշմարտացիորեն նշվում էր որ յնայած Կենտրոնը հայտարարել էր, որ վերլուծությունը, իրավական էր և «ոչ փաստագրական, կամ պատմական վերլուծություն», այն իրականում երկսայր է²⁸⁰: Ամսագիրը հուշագրին, և նրա հնարավոր հետևանքներին մոտենում էր գզուշավորությանը, ասելով. «սահաժետ չէր, որ Հուշագիրը ինձ պատմի, որ եղաձը ցեղասպանություն է: Եկել էր ժամանակը հայերի ու քուրթերի միջև հարաբերությունների նոր հիմք գցելու համար»²⁸¹: Քննադատելով ԱԱՄԿ-ի երկդիմի վերլուծությունը, շեշտվում էր այն մտավախությունը, որ դեռ վաղ էր շնորհավորել ԹՀՀՀ-ին և որևէ հետուն գնացող եզրակացություններ անել:

ԹՀՀՀ-ի անդամ Գյունդուց Արքանն իր հերթին, արդեն քուրթական մամուլի էջերից, կրակի տակ առավ ԱԱՄԿ-ի որոշումը: «Հանրամատչելի պատմության հանդեպի» հուլիսյան համարում Արքանը հանգեւ էր գալիս «Յեղասպանությունը իրավունքում և հայկական պնդումները» ընդարձակ հոդվածով²⁸²: Հոդվածի սկզբում, ցեղասպանության հանցագործությունը սահմանելուց հետո, հեղինակն անցում էր կատարում նացիստական Գերմանիայում իրականացված հրեաների ողջակիզմանը, ասելով, «սահ քե ո՞րն էր ցեղասպանությունը»:

²⁸⁰ http://www.haircnik.com/armenianweckly/april_2003/history002.htm.

²⁸¹ Նույն տեղում:

²⁸² Popüler Tarih Dergisi - Temmuz 2003, տե՛ս <http://www.emenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>:

Հավատարիմ մնալով սեփական ոճին, Արքանը կրկին անդրադառնում էր Հայոց ցեղասպանության խնդրին, ամեն կերպ փորձելով ժխտել պատմական իրողությունները: Սեփական փաստարկները «ամբողջացնելու» համար հողվածում ներկայացվում են յուսանկարներն ու պնդումներն, իբր հայերը նախապատրաստել և, առաջ ընթացող ռուսների հետ ձեռք-ձեռքի տված, կազմակերպել են քուրթերի կոտորածները: Հողվածի շարունակությունը Գյունդուց Արքանն անվանել էր «ԹՀՀՀ-ի մահը», որտեղ մեղադրում էր և ԱԱՄԿ-ին և հայտնում է ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ իր վատատեսական տրամադրությունների մասին: Գյունդուց Արքանը կարծիք էր հայտնում, որ Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի երկամյա գալույթյան վերջը կկել է: Ըստ նրա, դա հաշտեցման առաջին դժվար փորձությունն էր: Կողմերը, համաձայն Արքանի, փոխընթացման չեն եկել հենց Հայոց ցեղասպանության խնդրի շուրջ, որը տաս տարի շարունակ ազդել էր «Հայաստանի հետ հարաբերությունները բարելավելու և համագործակցություն սկսելու Թուրքիայի կոնկրետ ծրագրերի վրա»: Հողվածագիրը նշում էր նաև, որ Թուրքիան Հայաստանը ճանաչելուց հետո, վերջինիս հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատեց, հայերն էլ իրենց հերթին «նվաճեցին Ադրբեջանի 20 տոկոսը»: Հետագայում, երբ 1993-ին փակվեց Հայաստան մարդասիրական օգնություն ստաքելու համար բացված միջանցքը, հայ-թուրքական սահմանը այլևս չբացվեց, իսկ արցախյան պատերազմի պատճառով հայ-թուրքական առևտուրը սկսեց իրականացվել Վրաստանի միջոցով: Այս հիմնախնդիրներին, ըստ Արքանի, հետագայում ավելացան նաև ՄԱԿ-ի ամբիոնից Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռ. Քոչարյանի կողմից բարձրացված ցեղասպանության ճանաչման հարցը, Հայաստանի կողմից Կարսի պայմանագրի ու Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության ճանաչման խնդիրը: Արքանը համոզված էր, որ «պայատմական Երևանի տեսականով Արևելյան Անատոլիան «Արևմտյան Հայաստան» է»²⁸³:

²⁸³ <http://www.emenisorumu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>.

Միայն իրեն հատուկ հակահայկական մաղձով, Արքանը պնդում է, որ հետազայան ֆրանսիական խորհրդարանի կողմից ցեղասպանության ճանաչման օրենքի ընդունումից հետո Հայաստանի քաղաքացիների նկատմամբ խտտագվեց անցագրային ռեժիմը: Այս պարագայում հեղինակը ցույց է տալիս խնդրո առարկայի նկատմամբ իր մակերեսային գիտելիքները, քանզի, Հայաստանի հետ անցագրային ռեժիմի խտտացման որոշումն ընդունվել էր 2000 թվականի աշմանը, երբ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում քննարկվում էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման բանաձևը: Իր հողվածում Արքանը առաջ է քաշում մեկ այլ վիճելի տեսակետ, այն մասին թե ԹՀՀՀ-ի ամենամեծ նվաճումը հենց այս անցագրային ռեժիմի վերացումն է:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցին անդրադառնալով Արքանը, իհարկե, սկզբում շեշտում է բուրբական պաշտոնական տեսակետի արդեն հնցած կարգախտսներից մեկը. Թուրքիայի արխիվների խնդիրը՝ պնդելով, որ նրանք բաց են ցանկացած ուսումնասիրողի համար: Արքանը նաև կոչ էր անում հայերին բացել ԶՅԻ արխիվները, և ընդհանրապես արխիվները (հեղինակը չի մասնավորեցնում, թե որտեղի - Ա.Ա.):

Հեղինակը կարծիք է արտահայտում այն մասին, որ հայերն առաջադիմել են նաև իրավունքի ոլորտում: Արքանը քննադատության քիթախն է դառնում նաև ԱՄՆ-ը, որը մինչ այդ սոսկ Հարավային Աֆրիկայում հաշտեցման խնդիր էր կատարել, քանզի թուրք հեղինակին վրդովեցրել էր Կենտրոնի վերլուծությունում, ցեղասպանության եզրի 1915-ի իրադարձությունների նկատմամբ կիրառելի համարելը: Նրա կարծիքով, 2002 թվականի աշմանը մի քանի ժամում կատարված այս վերլուծությունն իր բնույթով հայանպաստ է: Համաձայն Արքանի՝ նոր ԹՀՀՀ-ն պիտի մտանա ԱՄՆ-ի աշխատանքը ու ամեն ինչ սկսի նորից: ԹՀՀՀ-ի, այդ պահին արդեն նախկին անդամի կարծիքով, Հարավարևմտյան և Ռուսնդայի առյանների վաստարդերը, որոնք և հիմք են հանդիսացել ԱՄՆ-ի եզրակացության համար, չեն կարող կիրառելի լինել 85 տարի առաջ տեղի ունեցած դեպքերի նկատմամբ: Արքանն ասում է. «տև-

դահանությունը ոչնչացում չի եղեք»: Սակայն դեպքերից հետո ծնված երրորդ հայկական սերնդի տեղափոխված հիշողության մեջ (transmitted memory) դրված է այդպիսի համոզման: Անա այստեղ Արքանը տեսնում է փակուղի:

ԱՄՆ-ի եզրակացության մասին այլ տպավորություն ունեւ Լրատվամիջոցների կովկասյան ինստիտուտի փոխտնօրեն, քաղաքագետ Ալեքսանդր Իսկանդարյանը: Ըստ նրա ամենակարևորն այն է, որ այս վերլուծությունը ցեղասպանության քաղաքական, այլ ոչ թե պատմական, հաստատում է, որն արտաքին աշխարհն արդեն ընդունել էր տարիներ առաջ: Ա. Իսկանդարյանը շեշտում է, որ վերլուծության հեղինակները չեզոքությունն ունեյան կարող է ուժեղ ազդեցություն ունենալ Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ հետագա քանակների վրա: Սակայն ավելի կարևոր է այն փաստը, որ հետազոտություն անցկացնելու միացյալ խնդրանքով ԱՄՆ-ից դիմել են ԹՀՀՀ-ի հայկական և բուրբական կողմերը, ինչն Իսկանդարյանը համարում էր աննախադեպ՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանը և Թուրքիան ընդհանրապես չունեն դիվանագիտական հարաբերություններ. «Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների առաջին խոչընդոտը ցեղասպանության հարցն է, պաշտոնատար անձինք ասում են, որ այդ հարցը երբք նախապայման չի եղել երկխոսություն սկսելու համար»²⁸⁴: ԱՄՆ-ի եզրակացության վերաբերյալ հատուկ կարծիք հայտնեց ՀՀ ԱԳ-ն մամուլ խոսնակ Չյունիկ Ադաջանյանը. «չգիտեմ արդոք կոնկրետ այս հետազոտությունը կմեծացնի ցեղասպանության ճանաչման հավանականությունը Թուրքիայի կառավարության կողմից, սակայն սա գիտեմ, որ որքան շատ երկրներ ընդունեն 1915 թվականի իրադարձությունները որպես ցեղասպանություն, այնքան ավելի կմեծանա ցեղասպանության ճանաչման հավանականությունը Թուրքիայի կողմից»²⁸⁵: ԹՀՀՀ-ի գործունեության մասին կարծիքները միանշանակ չէին: Գնահատական տարվ հանձնաժողովի աշխատանքներից և ԱՄՆ-ի պատրաստած եզրակա-

²⁸⁴ <http://www.armenianow.com/2003/march07/features/stepforward/armenianversion>.

²⁸⁵ Նույն տեղում:

ցուրյանը «Արմինյան Վիրի» շաբաթաբերորը կարծիք էր հայտնում, որ ԹՀՀՀ-ն «ժրպարտակնց ընդարձակ, սակայն անիմաստ զեկույց ցեղասպանության մասին»²⁸⁶: Մեր կարծիքով, չնայած նրան, որ ԱԱՄԿ-ի իրապարակած այս փաստաթուղթը հանդիսանում էր ԹՀՀՀ-ի ցայտօր ունեցած ամենաշոշափելի ձեռքբերումը, այն առանցքային լուրջ բեռություններ ունի: Փորձենք քննել դրանք:

1. ԹՀՀՀ-ի հայ անդամները բացահայտ ստել են, ասելով, որ Հայոց ցեղասպանության լինել- չլինելու հարցը ԱԱՄԿ-ն չի քննարկելու: Ցեղասպանություն եզրի կիրառելիության քննարկումն, անգամ 1948թ. Կոնվենցիայի համատեքստում հենց 1915թ. Հայոց ցեղասպանության փաստը կասկածի տակ դնել էր նշանակում:
2. Եզրակացության ֆորմատն ու բովանդակության սխեմատիկությունն փաստում են Գ-յունդուզ Աքբանի այն տեսակետի օգտին, որ վերլուծությունը պատրաստվել է հապշտայ: Ցեղասպանության հանցակազմն բավականին լայն երևույթ է, իսկ հուշագիրը իրմնակաճանաչում անդրադարձել է ցեղասպանությանը՝ սպանության միջոցով: Հնարավոր է, եզրակացությունը պատրաստ էր եղել ավելի վաղ, սակայն դրա իրապարակումը հետաձգվել է:
3. Եզրակացությունը հայտարարում է, որ ուսումնասիրողները որևէ փաստագրական ինտագրություն չեն իրականացրել և որպես հիմք են ընդունել հայ ու բուրք հանձնաժողովականների կողմից տրամադրված փաստերը: Մեր կարծիքով նման մոտեցումը մեթոդաբանորեն սխալ է: Առանց անկախ փաստագրական ուսումնասիրության, ԱԱՄԿ ստիպված է եղել 1915 թվականի իրադարձությունների նկատմամբ հայ և բուրք հանձնաժողովականներից ստացած փաստերը: Փաստորեն կշեռքի մի նժարի վրա դրվել են պատմական ճշմարտությունը սպացուցող, մյուսի վրա՝ ժխտող փաստեր: Այս երկվությունն էլ իր հերթին պայմանավորել է եզրակացության չիմնավորված լինելը: Մեր կարծիքով, իրար

հակասող փաստերի հիման վրա իրավական որևէ գնահատական տալը ճիշտ չէ:

4. ԱԱՄԿ-ի վերլուծությունն ունի որոշակի երկակիություն: Մի կողմից այն հայտարարում է, որ 1948-ի կոնվենցիան կիրառելի չէ 1915թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, մյուս կողմից էլ հայտարարում, որ իրադարձությունները պարունակում են ցեղասպանության հանցագործության բոլոր տարրերը և արդարացված կլինի դեպքերի որակումը որպես Ցեղասպանություն: ԱԱՄԿ-ի վերլուծությունը «Ցեղասպանություն» եզրի օգտագործման առընչությամբ հանգում է «արդարացված» որակմանը, ասել կուզի ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը և ոչ ավելի, իսկ պատմական այս ճշմարտությունը ճանաչած պետությունների և կազմակերպությունների ցուցակում այս կենտրոնն առաջինը չէ. մինչ այդ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել և դատապարտել են Արգենտինայի Հանրապետությունը, Ռուսիայի Արևելյան Հանրապետությունը, Կիպրոսի Հանրապետությունը, Հունաստանի Հանրապետությունը, Լիբանանի Հանրապետությունը, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Օվեղիան, Բելգիայի Թագավորությունը, Ֆրանսիայի Հանրապետությունը, Եվրոպական խորհրդարանը և այլ պետություններ, բազում միջազգային կազմակերպություններ²⁸⁷: Այս առումով ԱԱՄԿ-ի եզրակացության մեջ որևէ նորույթ չկա:
5. Դեռ 2001 թվականին ԹՀՀՀ-ի հայ անդամներն ակնարկում էին, որ եթե ԱԱՄԿ-ի վերլուծությունն իրենց համար լինի անպատաս, դա նրանք հաշվի չեն առնելու: Թուրք անդամներն էլ, իրենց հերթին պնդել էին, որ բուրքական կողմը երբեք 1915-ը չի որակի որպես ցեղասպանություն²⁸⁸: Երջանառությունից դուրս էր գալիս նաև այն թեզը, որ Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչման վրա ԱԱՄԿ-ի եզրակացությունը որևէ անմիջական ազդեցություն կունենա:

²⁸⁷ Ավելի հանգամանալի տե՛ս, Լ. Բարսեղյան, Միջազգային հանրությունը լիաստպարում է Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998:

²⁸⁸ RFE/RL, Armenia Report, 28/11/2001.

6. Վերլուծության հրապարակումն ապացուցեց, որ բուրբ հասարակության մի զգալի մասը պատրաստ չէ ընդունելու ցեղասպանության իրողությունն, անգամ ԱԱՄԿ-ի փոխզինմային տարբերակով, քանզի անգամ ԹՀՀՀ-ի բուրբ անդամներից երեքը վերլուծության հրապարակումից հետո հայանեցին հանձնաժողովից դուրս գալու իրենց որոշման մասին:

7. Թուրքական պաշտոնական ժխտման մեքենան հնարավորություն էր ստանում շահարկելու մեկ այլ դատարկ փաստարկ, առ այն, որ «Յեղասպանության կամխարգելման և դրա համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիան կիրառելի չէ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ:

8. ԱԱՄԿ-ի վերլուծությունը շահեկան չէ ոչ հայկական և ոչ էլ բուրբական կողմի համար: Այն իր բնույթով ավելի շուտ բխում է հայ-բուրբական հարաբերությունների ԱՄՆ-ի Պետական ղեկավարամենտի կողմից վարվող քաղաքականության դրույթներից: Վերլուծությունը առաջարկում է հարցի փոխզինմային և ոչ թե վերջնական լուծում:

Չեկույցի հրապարակումից հետո ԹՀՀՀ-ի անդամները հանդիպել են Լոնդոնում, քննարկել իրենց հետագա անելիքները²⁸⁹: ԹՀՀՀ-ն Լոնդոնյան հանդիպման մասին մամուլը համարյա տեղեկություններ չի տալիս:

* * *

Անդրադառնալով 2003թ. ԹՀՀՀ-ի գործունեության ժամանակաշրջանին, հարկ ենք համարում մեջբերել այն յուրատեսակ գնահատականը, որ հաշտեցման հանձնաժողովի ստացավ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի 2003թ. Ապրիլի 24-ի ցավակցական ուղերձում: ԱՄՆ-ի նախագահը, հերքական անգամ օգտագործելով անգլերենի ռոջ հարուստ բառապաշարը գերե էր մնացել 1915-ը որպես ցեղասպանություն որակելուց: Ուշագրավ է այն, որ նախագահ Բուշը անձամբ հանդես եկավ

ի պաշտպանություն հայ-բուրբական հասարակական երկխոսության: Նա մասնավորապես ասեց, որ ռոջունում է երկխոսության նախաձեռնությունը. «Հայաստանի և Թուրքիայի խնամիտ ու համարձակ բարեկամներին, ովքեր միանում են՝ հաշտեցման ոգու ներքո քննարկելու համար այս իրադարձությունները և դրանց նշանակությունը: Ես ծափահարում եմ նրանց՝ դառնությունից վեր բարձրանալու և ավելի լավ ապագա կերտելու իրենց իրականացրած գործունեության համար: Հույսի և փոխըմբռնման իրենց միասնական աշխատանքում ես ցանկանում եմ նրանց հաջողություն»²⁹⁰: ԱՄՆ-ն ամենաբարձր մակարդակով հայտարարեց, որ ԹՀՀՀ-ն եթե անգամ իր նախաձեռնությունը չէ, ապա միևնույն էր ստանալու է փակատար սաչակցություն:

Բուշի հայտարարությունից մի քանի օր անց հանձնաժողովի գործունեության վերաբերյալ «Հայկական ժամանակ» օրաթերթին որոշակի տեղեկություններ հաղորդեց Ալեքսանդր Արզումանյանը՝ նշելով, որ ԹՀՀՀ-ն հանդիպելու էր հունիսի 6-7-ը Ստամբուլում: Մեկնաբանելով բուրբ-հայկական երկխոսության քննադատությունը Հայ Գառի հանձնախմբի կողմից, Արզումանյանը պատասխանեց, որ ԹՀՀՀ-ն ներառում էր այնպիսի անդամ, ինչպիսին էր Վան Գրիգորյանն է, որը Յեղասպանության միջազգային ճանաչման ցատագովներից է եղել Ամերիկայի Հայկական համալսարանի տնօրենների խորհուրդը ղեկավարելու տարիներից: Նշվեց նաև, որ ԹՀՀՀ-ի աշխատանքները պիտի գնահատվեն կոնկրետ ձեռքբերումների, ոչ թե անձանց կտրվածքով: Ա. Արզումանյանի կարծիքով ԱԱՄԿ-ի գեկույցը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղու լուրջ նվաճումներից է ԹՀՀՀ-ի անդամից գաղթացրել էր այն իրողությունը, որ հայաստանյան կամ սփյուռքի որևէ կազմակերպություն ԱԱՄԿ-ի գեկույցը դրական արձագանքի չէր արժանացրել: Ա. Արզումանյանը քննադատել էր նաև ավանդական կուսակցությունների տեսակետները. «Նրանք կարծում են թե ցեղասպանության ճանաչման հարցի վրա

²⁸⁹ Հայկական ժամանակ, 8/5/2002:

²⁹⁰ Ազգ. 26/4/2002 :

ունեն մենաշնորհի և այդ ստույծով այլոց նախաձեռնություններին չափազանց խանդոտ են վերաբերվում»²⁹¹: Այդ է պատճառը, որ այդ անձիք ու կուսակցությունները, համաձայն Ա. Արզումանյանի, ցանկանում են ԹՀՀՀ-ի նկատմամբ վերա-հսկողություն ունենալ: Հայ հանձնաժողովականը նշեց նաև, որ նախատեսվում է հրապարակել հայ-բուրբակյան հարաբերու-նյունների հետագա զարգացման վերաբերյալ մի ծրագրային փաստաթուղթ: ԹՀՀՀ Հարվարդի համալսարանից առաջարկ էր ստացել հայ-բուրբակյան հարաբերությունների վերաբերյալ կլոր սեղան կազմակերպելու մասին՝ Հայաստանի և Թուրքիա-յի հասարակական կազմակերպությունների գազարհանձնողովի նախապատրաստելու համար:

Հարցազրույցի ընթացքում նշվել է, որ ԹՀՀՀ-ի անդամ-ների այցը Հայաստան հանդիսանում էր ցավոտ հիմնախնդիր, քանզի հայ անդամները պնդում են, որ ԹՀՀՀ-ի բուրբ անդամ-ներն այցելեն Ծիծեռնակաբերդ՝ Հայոց ցեղասպանության գո-հերի հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցելու համար: Հար-ցազրույցի ավարտին նշվեց, որ հանձնաժողովը շուտով հեր-թական հանդիպումն է ունենալու:

ԹՀՀՀ-ի ստամբուլյան հավաքը իսկապես կայացավ 2003թ. հունիսի 6-7-ը: Վերջինիս մասին կցկատուր տեղեկու-թյուններից պարզ է դառնում, որ ԹՀՀՀ-ի որոշ անդամներ այն զնահատել են «շատ դրական»²⁹²: Հանդիպման ընթացքում քննարկումների կիզակետում է եղել հայ-բուրբակյան սահմանի քաջուրը:

Չնայած Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժո-ղովի որոշ անդամների լավատեսությանը, արդեն ի դերն էին եկել հանձնաժողովի աշխատանքի լուրջ հիմնախնդիրներ: Մասնավորապես ԹՀՀՀ-ի անդամ Գյունդուգ Աքքանը մատնա-նշել էր հանձնաժողովի համար կարևոր հիմնախնդիրներից մեկը. երեք բուրբ անդամների հրաժարականը: Համաձայն Գյունդուգ Աքքանի, ԹՀՀՀ-ի բուրբ անդամներից Օզդեն Ման-բերկը, Շաղի Էրզյուվենը և ինքը՝ Գյունդուգ Աքքանը լրել են

հասարակական այդ նախաձեռնությունը: Նրանց փոխարինել են պրոֆեսորներ Իրեր Թուրանը, Էրսին Կալայջոզյուն, Ար-րներ Էվլինը և Շուլե Բուրբ: Պրոֆեսորներ Ոսրթյուն Էրզյուլերը և Էմին Մահիր Բաջրոզյուն (որն ավելի փաղ փոխարինել էր Վամիկ Վոլքանին) մնացել են ԹՀՀՀ-ի կազմում: Իրեր Թուրբ-մենը նույնպես հանձնաժողովի կազմում է մնացել: Նոր ան-դամ էր ավելացել նաև հայկական կողմից²⁹³: «Արմինյան վիչ-լի» հաղորդմամբ հետագամ Գյունդուգ Աքքանին, Օզդեն Ման-բերկին և Շաղի Էրզյուվենին փոխարինել էին Շուլե Բուր և Ամենդ Էվլին անունով պրոֆեսորները «Բիլգի» և «Սարանջի» համալսարաններից: Նոր հայ անդամի ավելացման մասին սույն աղբյուրը որևէ լուր չի հաղորդում: Նույն աղբյուրը տեղե-կացրել էր, որ համարվել էր նաև ԹՀՀՀ-ի աշխատանքները համակարգող կազմը. Գեյվիդ Ֆիլիպսին զուգահեռ նշանակվել էր նոր համակարգող՝ Ջոզեֆ Մոնումվիլը²⁹⁴: Չնայած Վան Գրի-գորյանին և Ամերիկայի հայկական համարզումարի պաշտոնա-տարների հավաստիացումներին, որ ԹՀՀՀ-ն ոչ մի ֆինանսա-կան առընչություն չունի Ամերիկայի հայկական համագումարի հետ, նույն «Արմինյան վիլլին» նշել էր, որ Ամերիկայի հայկա-կան համագումարի և ԹՀՀՀ-ի ֆինանսական առընչությունների չափը հասնում էր 167000 դոլարի²⁹⁵:

Չնայած իր երկամյա գոյությանը ԹՀՀՀ-ի գործունեու-թյան որոշ հարցեր մնում են չբացահայտված: Հետաքրքրա-կան է, որ հանձնաժողովը ցայսօր չի հրապարակել, միզուցե և չի կատարել իր աշխատանքների արժևորումը, չնայած նրան, որ այդ խնդիրը արժարժված է հաշտեցման հանձնաժողովի հիմնադիր փաստաթղթում: Ուշագրավ էր նաև նոր համակար-գողի նշանակումը, որը հնարավոր էր ԹՀՀՀ-ի աշխատանքնե-րը ակտիվացնելու փորձ է:

²⁹³ <http://www.armenisorunu.gen.tr/turkce/makaleler/makale32.html>.

²⁹⁴ Հետազոյում հայաստանյան որոշ թերթեր հաղորդեցին, որ ԹՀՀՀ-ի նոր հայ անդամը ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի վարիչ Ո. Մաֆրաստյանն է: Այս հայտարարությունը չի հաստատվել:

²⁹⁵ The Armenian Weekly, 17/07/2003.

²⁹⁶ Նույն տեղում:

²⁹¹ Հայկական Ժամանակ, 8/5/2003 :

²⁹² The Armenian Weekly, 14/07/2003.

ԹՀՀՀ-ում նման փոփոխությունները վկայում են, որ այն դեռ չի ապացուցել իր կենսունակությունը: Այն դեռ չի կարող անկախ գործունեություն ծավալել: Ամերիկյան հսկողության ցանկացած քուլագում բերում էր կառույցի փլուզման ինչպես դա տեղի ունեցավ 2001 դեկտեմբերին, երբ հայկական կողմի բոլոր անդամները հայտնեցին իրենց անդամության դադարեցման մասին, այնպես էլ 2003թ. առժամ, երբ հանձնաժողովի բուրք անդամներից երեքը միանգամից դուրս եկան նրանից: Հարց էր ծագում, թե որքանո՞վ էր այս հանձնաժողովը արտացոլում հաշտեցման հասարակական պատվերը:

ՎԵՐՁՈՒՄ

Ինչպես նշեցինք, հասարակական դիվանագիտությունը պիտի կատարի երկխոսության հասարակական պատվերը: Գործընթացը պիտի ներառի ժողովուրդների համարյա բոլոր շերտերը՝ արտահայտելով ու պաշտպանելով նրանց հավաքական շահերը: Կարծում ենք նաև, որ հասարակական դիվանագիտությունը պիտի լինի անմիջական, երկկողմ, այն չպիտի պարտադրված լինի որևէ երրորդ ուժի կողմից: Նման երկխոսությունը միավելու է բանակցող կողմերի դիրքորոշումների իրական մերձեցմանը, և հետագայում հաշտեցմանը, ոչ թե մի երրորդ կողմից այդ երկրներին պարտադրված հաշտեցման սեփական տեսլականին:

Վերընշվածի լույսի ներքո, Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովը միայն մեծ վերապահումով կարելի է համարել իրական հասարակական երկխոսություն: Ստեղծման առաջին օրվանից ԹՀՀՀ-ի աշխատանքների նկատմամբ մոտեցումները երբեք միանշանակ չեն եղել: Հասարակական հանձնախմբի անդամներն էլ, իրենց հերթին, ոչինչ չարեցին, որ այդ բազմազան, հաճախ իրարամերժ տեսակետները շրջանառությունից դուրս գան, նրանք ոչինչ չարեցին հայ և թուրք հասարակություններին իրենց աշխատանքի բովանդակությունը ներկայացնելու համար: Նման ծպտյալ աշխատանքը և ԹՀՀՀ-ի շուրջ ստեղծված բարոյահոգեբանական մթնոլորտը հանձնաժողովի աշխատանքներում բազմաթիվ ձախողումների պատճառ դարձավ:

Եվ փոխանակ հասկանալու և ուղղելու անցյալում իրենց թույլ տրված սխալները (փակ աշխատանքը, հասարակական աջակցության բացակայությունը, անմիջական երկխոսության փոխարեն ԱՄՆ-ի անտեսանելի ձեռքով ուղղորդվելը), հանձնաժողովի անդամներն ու համակարգողները աշխատանքները շարունակեցին նույն, իրեն արդեն սպառած, ձևով: Հայտարարելով, որ ԹՀՀՀ-ում ընթացող քննարկումների համար «տարունակ չկան», հանձնաժողովականները սկսեցին անդրադառնալ այնպիսի հարցերի, որոնք պահանջում էին բա-

ցարձակ պատասխանատու մտեցում (ինչը որոշ դեպքերում լիովին բացակայում էր) և մասնագիտական հմտություններ: Հասարակական երկխոսության այս կառույցի ծախողման պատճառներից դարձավ այն, որ ԹՀՀՀ-ի գործունեությունը սկսեց անհարկի շահարկվել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի համատեքստում:

Հենց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդիրը հանդիսացավ այն ջրբաժանը, որը հասարակական դիվանագետներին ցայսօր չի հաջողվում հաղթահարել: Հավանաբար, հայ հանձնաժողովականները չհասկացան, որ իրենց բուրբ գործընկերները չեն կարող հրաժարվել տարիներ շարունակ, անմիջանկյունորեն իրենց իսկ կողմից վարված Հայոց ցեղասպանության ժխտման գործելակերպից: Թուրք հանձնաժողովականներին էլ չհերիքեց քաղաքական քաջություն, պատմության նկատմամբ առկա սեփական կարծրատիպերը հաղթահարելու համար:

Առանցքային մեկ այլ խնդիր է ԹՀՀՀ-ի աշխատանքներում Պետդեպարտամենտի ներգրավվածության հարցը: Ինչպես արդեն նշել ենք, սեփական տարածաշրջանային հետաքրքրություններից ելնելով, ԱՄՆ-ը մեծապես շահագրգռված է մեր աշխարհագրական գոտում ամերիկյան մոդելի «առատուս քվո» ունենալու մեջ: Ամերիկայում հասկանում են, որ հայ-ռուսական ռազմաքաղաքական ակտիվ համագործակցության կարևորագույն խթաններից մեկը Թուրքիայի կողմից Հայաստանին սպառնացող ռազմական ներխուժման վտանգն է: Ամերիկյան տեսլականով, Հայ-թուրքական հաշտեցման դեպքում պաշտոնական Երևանն ավելի քիչ կառաջնորդվի մոսկովյան կողմնորոշիչներով: Չպետք է մոռանալ, որ Հայաստանը նաև շատ կարևոր տրանսպորտային հանգույց է, որը հանիրավի շրջափակման պատճառով դուրս է մղված տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացներից: Հայաստանը հանդիսանում է Թուրքիայի հետ երկաթուղային կապ ունեցող միակ Անդրկովկասյան պետությունը, միայն Հայաստանի տարածքով է հնարավոր իրականացնել Արևմուտքի, Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի երկրների արդյունավետ

հաղորդակցությունը:

Ամեն դեպքում, չնայած բազում ձախողումներին ու թերացումներին, բուրբ-հայկական հարաբերությունները կարգավորելու նկրտումներ ունեցող հասարակական այս մարմինը շարունակում է գործել: Թե որքանով այն կծառայի իր բուն նպատակին՝ հայկական և բուրբական հասարակությունների մերձեցմանը, ցույց կտա ժամանակը:

Կապրենք, կտեսնենք....

**A NEW EFFORT OF THE ARMENIAN-TURKISH
DIALOGUE:**
(ON THE ACTIVITIES OF THE TURKISH-ARMENIAN
RECONCILIATION COMMITTEE)

Summary

Researchers consider Armenian-Turkish relations to be one of the key-problems of Armenia's foreign policy. While recognizing the Republic of Armenia as an independent state in 1991, Turkey delayed to establish diplomatic relations with her neighbor. The explanation for this inadequate political behavior is deeply rooted into the history and geopolitics. There are several barriers, which make good neighborhood a long distance goal. These barriers are the international recognition of the Armenian genocide, Karabakh conflict, and diverse geopolitical and national security interests, etc. However, first political elite of the independent Armenia declared its moderate attitude towards Turkey (it left Armenian Genocide recognition out of the foreign political priorities), officials in Ankara, on their behalf, adopted a "hard-line" position towards Yerevan. In 1993, Turkish hostility reached its peak. Turkey joined Azerbaijani declared blockade and later, when Karabakh Defense Army advanced to Kelbajar, started to jeopardize Armenia's territorial integrity. To establish diplomatic relations with Armenia, Ankara officials had put forward several preconditions, which were, and still are, completely unacceptable for the Armenian side. Ankara demands unilateral concessions from the Armenian side in Karabakh conflict resolution and recognition of the Kars Treaty (1921), which a marionette Bolshevik Armenian government had signed. Turkey also wants Armenia to put behind claims regarding Armenian Genocide. Since 1998, newly elected president of Armenia Robert Kocharyan started to promote international recognition of the Armenian Genocide. Turkey considered this politics as a hostility demarche. Anyway, Armenian-Turkish official relations recorded

no progress for twelve years of their existence.

While official relations were not established and interstate dialogue did not take place, a wide room for the public diplomacy activities had been left. Public diplomacy assumes vision for the future dialogue. Some theoretical models for mutual understanding had been worked out for that time. It is worth mentioning, that relations between Armenia and Turkey are an issue of geopolitical concern for the regional and global superpowers. Especially Americans were and are vitally concerned with their interests not only in the Caucasus, but also in the Central Asian region. To achieve their goal US need stability and open communication system in the Caucasus. It had to be something like a *pax Americana* for the region of much concern, named "Eurasian Balkans".

Turkish-Armenian Reconciliation Commission was an example of US sponsored "second track" diplomacy. The activities of the TARC were widely discussed in Armenia, Diaspora and Turkey. Some sources state, that the TARC's emergence process dates back to spring 2001, though but officially it started functioning on 9 July 2001. The TARC received mostly cold attitude in Armenia and Diaspora, though Turkey and USA welcomed its emergence. For participating in this initiative, Armenian members of this public diplomacy campaign fell under the fire of an intense criticism. Armenian society was deeply concerned with the veiled behavior of the TARC and the range of the issues possibly discussed during the meetings of the group mentioned. Despite of the public condemnation Commission members demonstrated extreme self-confidence. The TARC members met in Istanbul and New York. It was claimed that the TARC had great advancement in its work, though the reality proved something different. The TARC's activities were widely used to speculate on the Armenian Genocide recognition issue ("Let them (Armenians and Turks) reconcile" motto was used by German and European Parliaments, instead of recognizing Armenian Genocide in the Ottoman Empire). This developments

targeted more distrust towards the Commission. The most important result was that the TARC asked International Center for Transitional Justice to study the applicability of the UN Convention on Genocide of 1948 to the events in 1915.

On 11 December 2001, Armenian members of the TARC withdrew their membership, motivated with their awareness, that the Turkish members of TARC unilaterally asked the ICTJ to stop with their studies regarding the applicability of the Convention mentioned. While TARC's criticizers were triumphant, its initiators put their best efforts to reunite the Commission, which met in Bodrum, Turkey, on 11-13 July 2002. The media poorly publicized the results of this meeting and its results remained veiled.

Meanwhile, meetings of high-ranked Armenian and Turkish diplomats became more frequent. Turkey's Foreign Minister Ismail Cem initiated series of bilateral (Armenian-Turkish) and a trilateral (Armenia-Azerbaijan-Turkey) talks with his Armenian and Azerbaijani colleagues. These meetings continued until the parliamentary elections in Turkey took place.

Turkish parliamentary elections were the reflection of public devastation and mistrust toward the leading coalition. Powers, previously unrepresented in the Turkish Grand National Assembly gained control over the office. A newly emerged Islamic party "Justice and Prosperity" had formed a one party government, which made a try to reevaluate its country's relations with Armenia. These attempts were mostly for the external use: Turkey had to meet so-called "Copenhagen criteria" to enter the European Union. Efforts of Turkish government to normalize relations with Armenia met harsh resistance and frustration in Azerbaijan, which considers Turkey to be its "elder brother" (*ağabey*) in the Karabakh conflict.

Another interesting development regarding public dialogue took place in France: the "Forum for the Rapprochement of Armenians and Turks" (FRAT), was announced in Paris. The French Armenian community reacted angrily against FRAT. Within days of FRAT's announcement, two of its four Armenian

members resigned.

Soon International Center for Transitional Justice had published a controversial report on the applicability of the UN Convention on Genocide of 1948 to the events in 1915. This report proclaimed that, on one hand the UN Genocide convention is not applicable to the events of 1915, on the other hand all the interested parties would be justified if they classify the events as "Genocide".

Regarding the TARC's activities for 2003, one must mention the appreciation it received in US President George W. Bush's April 24 address, where he expressed his support to the members of the Committee. This year was one of the active ones in the TARC's short history. Several meetings took place, where a new format of the Committee had been shaped. Three Turkish members left the TARC. They motivated such steps with their disagreement to use the term "Genocide", regarding 1915's events. This radical members were replaced with much moderate ones, predominantly, university professors. However, the TARC coordinators and members are optimistic towards the future of their organization. In this case, reality proves the opposite: the TARC can hardly overcome deep gaps, which are dividing these two peoples.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների ուրվագիծը 1999-ական թվականներին -----	3
Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծումն ու զարգացումը -----	28
Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի վերլուծության մասին-----	130
Վերջաբան -----	147
S u m m a r y -----	150